

Voksenundervisning - hverdagsliv og erfaring

Olesen, Henning Salling

Publication date:
1985

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):
Olesen, H. S. (1985). *Voksenundervisning - hverdagsliv og erfaring*. Unge Pædagoger. Unge pædagogers serie. B Nr. 42

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact rucforsk@kb.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Kapitel 2

Hverdagsliv og erfaring

ektivitet, dvs. vores evne til at orientere os og handle i dette hverdagsliv påvirkes af hverdagslivets udvikling.

Det som har betydning for socialisations-processer og erfaringsdannelse kan først og fremmest karakteriseres ved en *udstrækning* af den kapitalistiske strukturerende af vores dagligliv i to dimensioner. For det første »på tværs«, gennem en øget kapitalistisk strukturerende af de sociale frirum i familien/privatlivet og det offentlige sociale liv. For det andet »i dybden«, gennem en dyberegribende formning af psykiske og bevidsthedsmæssige måder at håndtere vores liv på. Peter Brückner har malende kaldt det sidste den »indre kolonisation«, den fremmede samfundsmagts besættelse af selv vores indre-psykiske liv – man kunne kalde det første en kulturel kolonisation. Udgangspunktet for denne form for topologisk (rumlig) anskueliggørelse af samfundsmæssiggørelsen er i virkeligheden antagelsen af at kapitalismen *ikke* gennemstrukturerede det sociale liv før i den tidlige del af dette århundrede. Det er en tvivlsom præmis, men det der er tale om nu er en *andet* form for strukturerende, som er mere gennemgribende.

2.1. Hverdagslivets forvandling

Jeg har allerede i kap. 1 arbejdet med hovedtræk af det jeg har kaldt *gennemindustrialiseringen* af den danske produktion. Det repræsenterer en side af kapitalismens konkrete formning af vores hverdagsliv – arbejdslivet – som jeg også vil komme tilbage til senere. På de følgende sider vil jeg indkredse nogle andre konsekvenser som denne udvikling har haft for vores hverdagsliv. Det drejer sig om nogle sociale processer, som hænger sammen, og som hver for sig væsentligt indvirker på vores betingelser for erfaring og subjektiv udfoldelse: Urbanisering og byudvikling, institutionaliseringen, bureaukratiseringen og offentlighedsstrukturens omformning.

Vi har i det foregående kapitel set på hvad det er som samfundsmæssigt har struktureret udviklingen af de voksende dannelser vi har i dag, og deres fremtidige udvikling. Vi har bl.a. set at efterkrigstidens udvikling har betydet en strukturerende af voksende uddannelserne som groft taget har delt dem i overensstemmelse med lønarbejdets betingelser i

- en erhvervskvalificerende uddannelse, som fungerer på arbejdspladsernes betingelser, og
- en fritidsundervisning, hvor det folkeoplysende/politiske orienterede perspektiv som tidligere har været grundlaget for den er trådt i baggrunden.

Jeg har også konstateret at dette egentlig opfylder forventningerne hos den moderne lønarbejder, der bruger uddannelsen se som så meget andet: Nødvendig kvalificering til sit arbejde og som konsumvare.

Det er ikke usædvanligt at netop pædagoger, folkeoplydere, organisationsfolk og politikere ser uddannelse og oplysning som middel mod den opsplitning, desorientering og handlingsblokering som denne situation indebærer. Men er det nu ikke at tillægge uddannelse og oplysning en alt for central betydning?

Begrebet folkeoplysning havde med sin basis i henholdsvis bonde- og arbejderbevægelsen en historisk oprørs-funktion: Det var oplysning som var rettet mod eliten og mod magtcentrene og de kulturelle centre, og som havde basis i et sammenhængende socialt liv, som fungerede under et stærkt ydre pres. Spørgsmålet er: Findes der også i det moderne hverdagsliv en sådan basis? Og: Hvad er det overhovedet vi kan bruge uddannelse og oplysning til i dette moderne hverdagsliv? Det er disse spørgsmål jeg vil forsøge at belyse i dette kapitel. Derfor kommer det både til at handle om den *konkrete historiske* transformation af hverdagslivet i efterkrigstidens Danmark, og om nogle *teoretiske analyser af* hvordan vores sub-

Urbanisering – byudvikling:

I efterkrigstiden er by og land omtrent blevet homogeniseret

I slutningen af forrige århundrede og begyndelsen af dette oplevede Danmark en klassisk – omend også dengang forskinket – industrialiseringsproces. Store indvandringer fra de forarmede landområder til København og større byer – etablering af fabrikker indenfor en række sektorer – etablering af de traditionelle arbejderkvarterer, f.eks. brokvartererne i København, som opstod som spekulationsbyggeri til at dække det meget hurtigt ekspanderende boligbehov. Her lagdes det traditionelle mønster for arbejderklassens hverdagsliv og dens erfaringsdannelse: Arbejdet i industrien, arbejderfamilien indkapslet i et meget tæt boligmiljø og socialt netværk med sammenvævning af familie og naboskabsrelationer – og så fagforening og det socialdemokratiske parti som politisk organisering og offentlighedsstruktur. – Indenfor dette mønster udvikledes den socialisationsproces som er blevet beskrevet som den typiske arbejderklassesocialisation: Præget af instrumentalisme overfor arbejdet, og solidaritet indadtil. En kollektiv, defensiv subkultur med et eget indre liv løsrevet fra det omkringliggende samfunds institutioner og offentlighedssammenhænge, og med en indre sammenhæng mellem psykisk udvikling og kulturel integration. Disse socialisationsrammer, som vi især har fået beskrevet i den engelske uddannelses- og kultursociologi¹ – antagelig fordi den her findes anskueligt i virkeligheden – kan altså også genfindes i Danmarks industrialiseringsproces. Udviklingen af arbejderbevægelsen fulgte dem også op gennem sit forsøg på, i hvert fald indtil i 20'erne, at organisere arbejderklassens liv separat, med alle reproduktions- og kulturfunktioner klasseinternt organiseret (fra sygesikring over begravelseskasser til undervisning). Men som jeg beskrev i kap. 1 udvikledes arbejderbevægelsens kultur- og undervisningspolitik derefter i retning af »folkelige« krav, og da arbejderbevægelsen i årtier kom i alliance med det agrare småborgerskab repræsenteret af Det radikale Venstre satte det sig yderligere spor. – Men det hører også med til historien at den danske arbejderklasse – i overensstemmelse med den *ringe* industrialiseringsgrad –

i meget høj grad bestod af håndværkere og arbejdere med håndværksmæssigt arbejde i små virksomheder. Det prægede fagbevægelsens udvikling. Det betød også at de klassiske arbejderkvarterer og den klassiske arbejderproduktion fyldte forholdsvis lidt i landskabet – og arbejderkulturen blev derfor også et blandingsprodukt, præget af hvad nogle ville kalde »småborgerlige« træk: Stræben efter eget hus, respektabilitet, individuelle udtryksformer, »at klare sig selv« osv. Først og fremmest flyttes meget store befolkningsgrupper fra de *agrare* livsformer til de urbaniserede. En meget stor del af de nye industriarbejdere, som kom til i løbet af 50'erne var indflyttede landarbejdere, eller det var tidligere håndværkere og industriarbejdere som var vant til at have deres *reproduktionssammenhæng* i landsbyer og stationsbyer der først og fremmest var præget af *agrare* livsformer. Dvs. reproduktion med delvis naturalieøkonomi, hus snarere end lejlighed, klassensæssige blandingssamfund hvor naboskabet og familiebåndene betød meget, men hvor de ikke på samme måde som i det klassiske arbejderkvarter er vævet sammen med en fælles arbejdsituation og en fælles interessebevidsthed. – Men for det andet må man sige at store dele af byernes arbejdere, som i højere grad var sig bevidst som lønarbejdere og klasse, forlængst havde formuleret reproduktionsmål og livsidealer der delvis var inspireret af småborgerlige idealer om at have fod under eget bord, være i stand til at selvstændiggøre sig og at hæve sig ud af eller forbedre sin situation i forhold til 40'ernes og 50'ernes trods alt beskedne og nødtørftige reproduktion og boligsituation i byerne.

Jeg tror dette er afgørende for forståelsen af både hvordan den danske arbejderklasse og arbejderbevægelsen reagerede da velstandsstigningen satte ind – nemlig med både politisk via Socialdemokratiet at prioritere en stærk forbedring af det almene boligbyggeri, både kvalitativt og kvantitativt, og med selv at flytte ud i de nye parcelhuskvarterer: 50'ernes og 60'ernes udflytningsbølger til forstæderne i hovedstadsområdet, f.eks. Gladsaxe, Herlev, Hvidovre, Rødovre. Det er også vigtigt for at forstå hvad der ligger i det subjektive. Det var ikke primært noget med at blive tvunget, f.eks. af arbejdspladsen, væk fra en tæt og velfungerende social enhed til serialiserede planet-byer selvom det naturligvis også forekom-

mer. Det var først og fremmest positive målsætninger om at give børnene en have at lege i, at skaffe sig gode boliger med lys og luft, at eje sin egen bolig osv. Det kan så godt være at der fulgte en hel masse med i købet som ikke var helt så subjektivt bevidst: Længere transporttider, risiko for privatisering og afskæring af sociale bånd, især naboskabernes, øgede boligudgifter som betingede begge voksnes udearbejde og lagde ekstra tryk på interessen for akkordarbejde eller andre måder at øge indtjeningen på med øget arbejdsbelastning til følge.

Men der findes naturligvis også arbejdergrupper som oplever denne udvikling som et tilbageskridt, og som en opløsning af et klassefællesskab som de har levet i gennem flere generationer bagud. Som en særlig form for arbejdselsbevidsthed fastholdes i denne kulturelle identifikation med byarbejdermiljøerne en arv fra tiden før de store omstruktureringer af byerne og befolkningsflytninger.

For den stadigvæk store del af den danske befolkning som bor i landområder er der ikke desto mindre også ændringer, som man bedst kan kalde urbanisering. Selv om de ikke er flyttet til byen, er en meget stor del af landbefolkningen begyndt at arbejde i byer, eller i det mindste et andet sted end der hvor de bor. For øvrigt er en god del af dem folk som er flyttet ud, men stadig har deres arbejde i byen. Urbaniseringsprocessen har bestået i en integration i byernes kulturførst og fremmest m.h.t. forbrugsmønstre og kommunikationssystem. Hverken m.h.t. kulturel kommunikation eller vareudbud er der nu nogen særlig stor forskel på by og land.

Selvforsyningsøkonomi spiller ikke den samme relative rolle som før – mens til gengæld nye former for naturalieøkonomi (sort arbejde, naturaliebytte) har mindst lige så stor udstreknings i byerne som på landet, hvis ikke større. Det har præget livsstilen: forbrugsmønstre, smag, boligindretning, døgnrytme, således at der her ikke er to forskellige kulturer, men én. Tilmed omfatter den også yngre landbrugere.

Det vil sige at mens de klassiske byarbejdermiljøer og den dertil hørende suboffentlighed er blevet opløst/integreret, så har en meget stor del af den nye bosætning og den øvrige reproduktion været under påvirkning af på den ene side en agrar reproduktionserfaring og på den anden side den kom-

mercielle massekulturs formning af behov i lyset af den nye varerigelighed. – Dette angiver nogle af modsætningerne i den nye urbaniserede kultur – men det forklarer i virkeligheden også hvorfor det er lykkedes så relativt stærkt at homogenisere den danske befolkning kulturelt. Der er selvfølgelig andre forklaringer: Det er et lille land vi lever i, der er satset stærkt politisk på at landområderne skulle opnå samme »moderne« livsbetingelser som byerne – og byarbejderklassen har gennem stærkt forbedrede levevilkår været i stand til at sætte sine agrare/småborgerligt inspirerede reproduktions-forestillinger igennem. Er det danske samfund homogent i urbaniseringsgrad er det til gengæld ikke med i urbaniserings fortrop. I forhold til metropolerne har kun København karakter af storby.

Hvad betyder det så at leve i et urbaniseret samfund?

Det betyder først og fremmest et *fortættet miljø mht. sanser, indtryk og relationsmuligheder*. Vi bombarderes med sanser og indtryk. Det rumlige miljø udgøres primært af reklamer og vareæstetik, dvs. sanser og oplevelsesorienteret fremstilling af varer, iscenesættelse af konsumsituationer og blik/ørefang af enhver art. Tænk bare – til sammenligning – på 50'ernes landsby, med brugsskiltet og korset over missionshuset – og så det halvårige katalog fra Daells Varehus til at anspre fantasien.

Men også de mange mennesker: På den ene side betyder det en anonymisering af andre. Enten totalt når vi oplever alle mennesker som elementer i en *serie* (f.eks. på gaden) eller som roller/masker der repræsenterer en eller anden funktion eller relation. På den anden side betyder det altså at vi hele tiden befinder os i et felt af mulige relationer som kan aktualiseres eller negligeres, så *både* ensomhed og opdyrkning af egentlige menneskelige forhold bliver produktet af et valg og et stykke psykisk arbejde.

Endvidere betyder det urbaniserede liv en umådelig forøgelse af vores *handlingsregister* og *aktionsradius* – samtidig med at det gør enhver handling, selv den enkleste, så kompliceret, at den må læres af tilrejsende – både jyder og tyrker har haft deres vanskeligheder med at finde ud af København i henholdsvis 1950'erne og 60'erne, efterhånden som deres arbejdskraft blev efterspurgt her. Og selv for de »indfødte« er

det at finde ud af sine handlemuligheder udviklet nok til at være genstand for samtale og udveksling af gode råd: Lige fra hvor man køber billig ost til problemet med at finde ud af kontakten til offentlige myndigheder.

– For børnenes grundlæggende socialisering betyder denne udvidelse af handlemuligheder og aktionsradius helt andre betingelser. Kulturteknikker til beherskelse af bylivet er telefonbetjening, buslinjer, S-banekendskab snarere end at kunne cykle og turde at banke på hos naboen. Osv. osv.

Adskillelsen i tid og rum af arbejde og reproduktion, som er en følge af den kapitalistiske produktion er ikke ny. I det omfang de agrare samfund ikke har haft denne adskillelse må det siges at være kulturelt efterslæb som nu er næsten helt udryddet også for landbefolkningen. Tilbage er bønderne og de små forretningsdrivende, men også her går tendensen i retning af at adskille arbejdssted og bolig så meget som muligt.

Men det som karakteriserer den moderne by er at også *reproduktionen* opdeles i tid og rum. Hvor såvel landsbysamfundet og det klassiske arbejderkvarter samlede alle reproduktionsfunktioner, og en god del af de bredere kommunikationssammenhænge i et miljø, der er de nu delt ud på hjem, børneinstitution/skole et andet sted, supermarked et tredje sted, venner et fjerde sted, familie et femte sted, forenings- og andre kollektive mødesteder et sjette og syvende sted. På en dag og en uge gennemløber det urbaniserede menneske en hel række lokaliteter som kun hænger sammen ved hjælp af et avanceret trafiksystem og telefoner, og så naturligvis: *det enkelte menneskes evne til at sammenkæde dem.*

Institutionaliseringen

Institutionaliseringen af nogle af de mest grundlæggende reproduktionsfunktioner betyder for nogle befolkningsgrupper – især voksne lønarbejdere – en radikalisering af opsplittheden i dagligdagen, fordi det er dem som skal nå rundt om det hele, og holde sammen på det. Nicolai Lunøe har beskrevet »ulvetimen«: Den time hvor den voksne passerer fra arbejde gennem trafikken, børneinstitutionen, Brugsen til køkkenet og barneværrelset som anskuelsebillede på de livsfunk-

tioner som den voksne skal passere igennem og holde sammen – og børnene så småt også. Kirsten Weber har beskrevet den voksne lønarbejdende kvindes morgenpræstation i omstilling mellem tidsrytmer og relationer/roller.² – Men for andre grupper har institutionaliseringen tildels andre virkninger. For børn, ældre og syge betyder institutionaliseringen af opdragelse, ældreforsorg og sygdomsbehandling en *afsondring* i tid og rum fra det normale liv, og en specialisering af erfaringsfeltet. Det betyder samtidig at de sociale relationer i reproduktionen i stedet for at være bundet til det familiære, primært følelsesbaserede fællesskab i vid udstrækning er overført til den professionelle relation mellem reproduktionsarbejder (pædagog, plejer, sundhedsarbejder) og barn/ældre/patient. Både for de institutionaliserede mennesker og for de professionelle medarbejdere i institutionerne betyder det, at de skal være i stand til at *producere* menneskelighed og sociale relationer under betingelser som i en række henseender ikke giver basis for det: Selve det at det er en institution, de pressede arbejdsbetingelser, samspillet med egne personlige konflikter udenfor institutionen osv.

Det borgerlige samfunds forestillinger om egne værdier centrerer utroligt meget omkring familien og privatlivet, og den enkelte borgers uantastelighed. For arbejderklassen har de primære reproduktionssammenhænge været en afgørende defensiv bastion, og en af de vigtigste sammenhænge for produktion af menneskelighed, solidaritet og subjektiv udfoldelse. Den senkapitalistiske omstrukturering har brudt den op – gennem ændret bosætning, institutionalisering og en radikal udvidelse af den enkelte »umiddelbare livssammenhæng« – som er blevet langt mindre umiddelbar. Det åbner en masse nye muligheder og giver nye erfaringsmuligheder – men det stiller også enorme *krav* til den subjektive erfaring overhovedet om at tilegne sig hele den virkelighed. Både i den ene og den anden klasse er der grund til at tro at familien med de enorme krav til dens funktion ikke kun har været dette hjemsted for menneskelighed og varme, men også sidste holdeplads for samfundsmæssige belastninger og konflikter, omend i klassemæssig forskellig form.

Derfor er det også en dobbeltsidig bevægelse når den senkapitalistiske udvikling tenderer imod at bryde denne fami-

liesammenhæng op gennem dobbelt udearbejde, institutionalisering af opdragelsen, forsorgsfunktioner og sygepleje – og en ændret bosætning, etc. Det betyder for de fleste – nogle af de institutionaliserede gælder det nemlig ikke for – at deres »umiddelbare livssammenhæng« bliver stærkt udvidet – det åbner for nye erfaringsmuligheder – men det gør også disse livssammenhænge mindre umiddelbare. Der er stærke modsigelser i institutionalisering af netop disse primære reproduktionsfunktioner. Først og fremmest stiller det enorme *krav* til den subjektive kapacitet overhovedet at tilegne sig alle de muligheder og betingelser som ligger i ens umiddelbare livssammenhæng. Det er krav om at kunne sammenbinde og organisere en lang række forskellige sociale situationer som er adskilt i tid og rum, og det er krav om at kunne rumme og sætte sig selv igennem i forhold til den udvidede virkelighed. Disse udvidede krav til viden, overblik og subjektiv styrke er på den ene side i en masse tilfælde udviklende – der er f.eks. ingen tvivl om at børn i børneinstitutioner udvikler sig længere og hurtigere og mere alsidigt end børn der lever i hjemmets mere afgrænsede sammenhæng – men det er ikke givet at de magter denne situation, bliver tryggere og mere stærke i forhold til den. Hvor den klassiske »privatlivssammenhæng« gav en mulighed for i en vis forstand at dele mellem præstation, aggression og instrumentalisme i den eksterne sociale sammenhæng og en afhængighed, solidaritet og stabiliserende funktion i privatlivet – der er næsten hele reproduktionen, og næsten hele individets liv nu en del af det samfundsmæssigt strukturerede felt. – Omvendt: I det omfang privatlivet faktisk også før psykisk og socialpsykologisk formidlet var en del af det samfundsmæssigt strukturerede felt, så åbner den institutionelle reproduktion nye muligheder for at tage nogle af modsætningerne ud af den pressede privatlivssammenhæng.

Institutionaliseringen har også været rammen om eller for men hvori samfundsmæssiggørelse af en række nødlidende reproduktionsfunktioner kunne gennemføres. Den sociale tryghed er i elementær forstand blevet søgt sikret gennem de økonomiske understøttelsessystemer (social bistand og A-kasse), men i anden omgang har en række sociale støtteforanstaltninger og forsorgsfunktioner været kanaliseret ind i in-

stitutionernes kvantitative vækst og kvalitativt udvidede betydning.

Bureaukratisering og fremmedbestemmelse

Det hører også med til etableringen af »velfærdssamfundet« at *civilisere* og *humanisere* det borgerlige samfunds magtudøvelse. – I produktionen gennem organisationernes defensive og grænsesættende betydning for hvor meget man kan hundse rundt med arbejdskraften på arbejdspladsen og gennem arbejdsmarkedets mekanismer. – I det offentlige liv gennem afmontering af nogle af de autoritære strukturer til fordel for bureaukratisk rationalitet og en vis civil ansvarlighed.

I første omgang kan man forstå bureaukratiseringen som en *rationaliserings-* og *legitimeringsform* i en stærk ekspansion af de sociale institutioner ledsaget af at *de* også må holde sig til befolkningens relative frigørelse: De skal kunne begrunde sig selv, begrunde sin magtudøvelse, osv. – Bureaukratisering er på denne måde nært forbundet med selve den socialdemokratiske reformismes grundtræk: At sikre sociale reformer og bedre levevilkår gennem erobringen af statsapparatet og omformningen af det til velfærdsstat. – I videre forstand kan man betragte bureaukratisering som de sociale institutioners pendant til taylorismen i industrien: En måde at håndtere de mange mennesker og de mange problemer på, så de bliver gjort til håndterlige og overskuelige genstande, der ligger uden for institutionerne selv, og som tillader nogle masseproduktionsmetoder at udvikle sig, som kan holde sammen i nogen tid på den håbløse opgave som denne velfærdsstat er sat på. At skulle sørge for alles velfærd, ovenikøbet i et kapitalistisk samfund, som hele tiden producerer nye problemer.

Specielt når det gælder velfærdsstatens sociale institutioner gælder det at de griber dybt ind i enkelte menneskers liv på områder som er *legitimitetsfølsomme* – samtidig med at myndighedens og institutioners autoritet og legitimitetsgrundlag netop er svækket, eller erstattet af pluralistiske rammer om politisk/kulturelle modsætninger. I denne situation fungerer bureaukratiseringen både som en forsvarsreak-

tion overfor brugere/klienter/offentlighed – og som en afpolitiserende rationalitets- og legitimitetsform.

Men set fra individets side er bureaukratiseringen stadig et udtryk for *umyndiggørelse* og *genstandsgørelse*, og står i modsætning til den frigørelse og demontering af autoritet som præger individets liv iøvrigt. Bureaukratiseringen af sociale institutioner og teknokratiseringen af det politiske liv går hånd i hånd med oplevelsen af *fremmedbestemthed* på en lang række livsområder: På arbejdet hvor man ikke selv kan overskue arbejdsprocessen, men hvor alt er forud fastlagt, på ferie rejser hvor det hele er arrangeret i forvejen, i en masse foreninger og organisationer som egentlig er demokratisk etablerede, men hvor organisationsinetien for længst har sat den enkelte menige uden for påviselig indflydelse, osv.

Bureaukratiseringen fungerer langt hen ad vejen – den muliggør institutionernes funktion under håbløse opgaver og vanskelige legitimitetsforhold. Den har også sin virkning i form af at lamme eller forme den individuelle foretagsomhed som ellers er produceret af en relativ frigørelsesproces. Og den producerer billedet af at det ikke er i de sociale og politiske institutioner de frigjorte ressourcer kan bruges.

Men den producerer også modstand. Selvom kritikken af institutionalisering og bureaukratisering meget let kommer til at gå hånd i hånd med borgerlig populisme, som har en historisk og klassebetinget aversion mod samfundsmæssig organisering og kollektivitet i almindelighed, er der nogle radikale demokratiske tendenser som er yderst vigtige. Bureaukratiseringens historiske tilknytning til den socialdemokratiske velfærdsstat gør det særlig interessant at disse tendenser også udfolder sig inden for den socialdemokratiske bevægelse. Til gengæld er den næppe andet end toppen af isbjerg: Den findes som almindelig folkelig fornemmelse, både i klientgrupperne og iblandt folk uden »særlige« problemer, blandt arbejdere, småborgere og mellemlag, på begge sider af skranken. Den politiske formulering af denne erfaring og dette krav om afbureaukratisering kan komme til at spille en stor rolle, hvis den sammenknytter en socialdemokratisk venstrefløj, fagbevægelsens venstrefløj og de basisdemokratiske kræfter som politisk har centrum til venstre for socialdemokratiet, men også kommer til udtryk i den grønne

politik, i fredsbevægelsen, i kritikken af institutionerne osv. – og har forbindelser helt ind i de ægte frisindede i det politiske centrum – herunder bl.a. folkeoplysningskredse, lærere og kulturarbejdere uden tilknytning til arbejderbevægelsen og arbejderklassen.

Selvom kritikken af fremmedbestemtheden til en vis grad retter smed for bager, er den et udtryk for modstand mod kapitalismens generelle undertrykkelse og fremmedbestemmelse af vores livsbetingelser, som netop har sin basis i hverdagsoplevelsen af at kapitalismen gennemstrukturerer vores livssammenhænge bredere og dybere end tidligere.

Nye offentlighedsskulpturer

Den måske mest afgørende faktor i gennemstruktureringen af vores livssammenhæng er udviklingen i offentlighedsskulpturerne. Det er samtidig udviklingen af de direkte betingelser for erfaringen af denne livssammenhæng.

Det vil jeg gøre en del mere ud af end de øvrige udviklingstendenser, fordi det mere direkte drejer sig om erfaringsdannelse, læreprocesser osv. Jeg bygger her på den offentlighedsteori som først Habermas formulerede, og som siden er udviklet videre af Oskar Negt og Alexander Kluge.³ Dem der kender dette kan springe de følgende par sider over.

»Offentlighed« er den enhed af *organisatorisk* og *indholdsmæssig* struktur som sætter den samfundsmæssige ramme for vores tænkning, oplevelser og kommunikation. Offentligheden er logisk og historisk noget vigtigt i det borgerlige samfund af to grunde. Dets opståen bryder de feudale magtmonopoler, den personlige centralmagt opløses. Der bliver brug for noget *samlende* i stedet. Og samtidig er det borgerlige samfund karakteriseret ved adskillelsen af fundamentale livsfunktioner: »Produktion« og »reproduktion« foregår i henholdsvis fabrikken og familien. Disse enkelte sociale enheder, som hver for sig er private, står i et udvekslingsforhold til hinanden gennem et alment *gensidigt* udvekslingssystem.

For at et sådant samfund kan fungere er det nødvendigt, at der udveksles varer – det sker over varemarkedets byttesystem. Men det er også nødvendigt at der udveksles visse infor-

mationer og erfaringer mellem de private sfærer, at der altså eksisterer en offentlighed som forbinder alt det private.

Det progressive i offentlighedens dannelse forstås let ved at sammenholde med det førborgerlige samfund, hvor produktion og reproduktion godt nok foregik i samme sociale sammenhæng, og hvor den sociale udveksling bestod i feudalherrernes kontrol med menneskenes hele tilværelse. Forestillingen om den frie, offentlige kommunikation som samfundsmæssig syntese dannes finder sit klareste udtryk i forestillingen om den politiske proces. Fornuftige, selvstændige, oplyste borgere taler sammen og finder i fællesskab ud af hvordan tingene skal være. I første omgang var kvinderne og de ubemidlede ikke med, for det var herrerne i de private sociale enheder, *virksomheden* og *familien*, som talte sammen, ligesom det var dem der handlede med hinanden for at sikre den nødvendige udveksling af varer (fællesoprindelsen til ordene »handling« og »handel« siger alt).

Den borgerlige offentlighed var altså kommunikationssystem og forståelsesramme for kommunikationen mellem det borgerlige samfunds handlende og besluttende individer, dets økonomiske subjekter. Den rummede spørgsmål af fælles interesse for dem, men udgrænsede såvel reproduktionens som produktionens private rum: Familien og fabrikken. Og den formulerede ikke andre klassers synsvinkler og erfaringer.

Offentligheden indlejres organisatorisk i institutioner og medier, især staten. Men der ligger også i offentligheden nogle indholdsmæssige strukturer. Alt hvad der foregår i en privat virksomhed er den dag i dag ikke offentligt. En række erfaringer af den samfundsmæssige produktion er bortcensureret. De ofte lidet behagelige betingelser, hvorunder arbejderne må stille sin arbejdskraft til rådighed, kommer almindeligvis ikke til syne i offentligheden. Den konkrete produktionsproces er et privat anliggende. At dette ikke er en svundne sag mindes man om når man passerer en fabriksport. Günther Walraffs journalistiske scoop ved at gå anonymt ind som arbejder og derefter offentliggøre sine erfaringer viser det på en anden måde.

Offentlighedens afsnøring af det sociale liv i de private sammenhænge gælder ikke kun produktionen og fabrikken. Den gælder også reproduktionen i familien, eller intimsfæren

med et lidt mere generelt begreb. Mens den politiske offentlighed er rammen om kommunikation mellem de økonomiske subjekter i dette samfund, kan man betragte udviklingen af en kulturel offentlighed som ramme om kommunikationen af erfaringer fra intimsfæren, familielivet, jf. den tidlige borgerlige litteraturs form af brevskrivi. Det var rammen om en social subjekt dannelse som i første omgang ikke trænger igennem til et samfundsmæssigt niveau.

Kvindebevægelsens organisering af en (ny) offentlighed for intimsfæree erfaringer viser det samme i bredere forstand, og viser samtidig at det ikke kun drejer sig om erfaringsafgrænsning: Det drejer sig også om synspunktet hvorfra det ses, eller perspektivet hvormed der kommunikeres.

Negt og Kluge har i deres vigtige, men også svære bog *Offentlighed og erfaring* først og fremmest konkretiseret offentlighedsbegrebet ved at sammenkæde de organisatoriske og mediemæssige strukturforandringer – kommunikationsbetingelserne – med de psykiske og bevidsthedsmæssige sider af erfaringen – indholdet, om man vil.

Hvis vi ser på de konkrete kommunikationsmedier, så har efterkrigstiden betydet en virkelig omvæltning i mediestrukturen: Den klassiske borgerlige avis er i tal og betydning skrumpet ind, og de nuværende store aviser har ændret karakter. Fjernsynet har overtaget den helt dominerende plads i mediestrukturen. Og ser man på indholdet afspejles en ændring i offentlighedsstrukturen: Det som før var udgrænset, nemlig produktionen og privatlivet/intimssfæren, er nu dominerende stof, især i de mest »moderne« medier, nemlig formiddagsbladene. Hvor den borgerlige presse søger at opretholde et tvivlsomt skel mellem informationsformidling og meningsstilkendegivelse, der er de nye medier karakteriseret af det stik modsatte: Autencitet som følelsesmanipulering, meninger som salgsobjekt. Inddragelsen af vores alle sammens private erfaringer – i stedet for redaktørens, nogle politikeres og institutioners diskussion. Medierne tilbyder på en radikalt anderledes måde identifikation, gennemarbejdelse af følelser og egne erfaringer gennem læsningen/kigningen.

Negt og Kluge kalder disse nye offentlighedsstrukturer for »produktionsoffentlighed«. Baggrunden for udviklingen er naturligvis profit-kravet i bevidsthedsindustrien: For at få os

til at konsumere stadig mere kræves der en dybere og bredere mediefunktion end den klassiske avis. Effekten er altså samtidig en modifikation af den borgerlige offentligheds struktur. Selvom TV med sin særlige status halter noget efter for middagsaviserne i denne ændring siger det sig selv at det levende, samtidige billedmedie, med dets endnu mere uigen-nemskuelige komposition af fiktion og realitet, og af nærhed og global formidling, har særlige muligheder for at intensivere denne effekt.

Jeg vil ikke her gå nærmere ind i medietekniske og kommunikationsanalytiske aspekter. Udover Negt/Kluges hovedværk findes der også herhjemme en skov af konkret kritisk medieforskning og receptionsforskning med socialisationsperspektiv som, også for pædagoger og folkeoplysningsfolk, forekommer langt mere inspirerende og reelt indsigtigvende end abstrakt læreprocessteori og psykologi, fordi det konkret og stoffligt belyser bestemte menneskers/gruppers virkelighedstolkning og læring.⁴ Både som forskningsproblem og som praktisk problem i en undervisningssammenhæng er det centrale spørgsmål hvilken status disse forskellige niveauer af fiktion, virkelighedsgengivelse, reception af medieprodukter og modtagernes egne erfaringsbearbejdnin-ger har. Der er naturligvis på den ene side brug for yderligere teoretiske analyser af de psykiske processer – både erfaringens livshistoriske »indholdsstruktur« og dennes samspil med det særlige sammenflettede fiktions-virkeligheds-billede som mediebruget rummer. – På den anden side er det denne sammenfletning mellem vores »egen« sansning af hverdagslivet gennem et livshistorisk udviklet erfaringsberedskab og den medierede form hvori vi hele tiden samtidig erfarer vores egen realitet som er det særlige nye i vores situation, og som netop er en effekt af udviklingen af den produktionsoffentlige erfaringsammenhæng.⁵

Lejroffentligheden og dens opløsning

Jeg beskrev tidligere hvordan kapitalismen i sin tidlige form – omend i begrænset omfang i Danmark – også frembragte et kollektivt socialt rum omkring reproduktionen, som også fungerede som en sub-offentlighed. Arbejderbevægelsen søgte

ovenpå dette klasseinterne sociale system at etablere et totalt reproduktionssystem og en politisk offentlighed. Negt/Kluge analyserer denne »lejr dannelse« som et svar på det ydre tryk, og lønarbejdets undertrykkelse – men peger samtidig på hvordan lejroffentlighedens begrænsninger var en del af forklaringen på arbejderklassens politiske nederlag i mellemkrigstidens Tyskland. I Danmark gik det jo på mange måder anderledes. En af dem var at Socialdemokratiet og arbejderbevægelsen i mellemkrigstiden slog ind på den »folkelige« politikformulering, og på det parlamentariske samarbejde med småborgerskabet. Det betød naturligvis også at den socialdemokratiske lejr dannelse »interne« offentlighedsfunktion svækkedes. Alligevel må man formode (her mangler endnu meget viden) at denne reformistiske arbejderbevidsthed har holdt sig som »lejroffentlighed« indtil efter 2. verdenskrig. John Mortensen (1980) peger på, at Aktuells tilbagegang sker efter krigen (det samme gælder nu de fleste traditionelle aviser) og at der synes at være sket en afsvækkelse af interessen for foreningsliv m.v. efter krigen. Vælgerundersøgelser tyder på at Socialdemokratiets kernevælgere og ikke mindst medlemmer gennemgående rykker op i aldersklasserne i efterkrigstiden. Det er nærliggende at se det i sammenhæng med opløsningen af de materielle forudsætninger for denne lejr dannelse i bystrukturen, men i Danmark endnu mere se det som et element i en bredere kulturel forvandling, som tidligere blev kaldt homogeniseringen af den danske befolkning. Med klassesamarbejdsfilosofien i spids, og med den faktiske succes i form af velstandsudvikling, bortfalder det psykologiske grundlag for lejr dannelsen. Billedet kompliceres måske politisk af at perioden samtidig er rammen om gennemførelsen af de politiske mål som var rygraden i den reformistiske bevidsthed, og som var formuleret i mellemkrigstiden: Social tryghed, arbejde til alle, udligning af (alt for åbenlyse) klaseskel, udbygning af de kollektive servicefunktioner i statslig regi. Velfærdsstaten udsatte den eksplícit politiske krise for denne fællesskabsforståelse til 1970'erne, men det er sandsynligt at afviklingen af den underliggende solidaritet og fælles bevidsthed har foregået for fuld damp i de forudgående 2 årtier. Tilbage er en farlig illusion i de socialdemokratiske organisationsaktives kredse, hvor den blo-

kerer for en reel orientering i forhold til den ændrede livssituation og de nye former hvori det borgerlige samfund nu stabiliserer sig: Mindre gennem den eksplicit ideologiske kontrol og autoritære magtudøvelse, og mere gennem den særlige ekspropriation af alle menneskers hverdag og fantasi som struktureres igennem de nye offentlighedsformer og de nye mediestrukturer.

Man kan måske se en sammenhæng mellem nedbrydelsen af den reformistiske lejrbevidsthed og svækkelsen af den borgerlige autoritets- og normfasthed. Man kan måske se det spejlet gennem forskning og diskussion omkring ungdomskulturer. Både fordi det er en gruppe som sociologisk er »opstået« i kraft af denne udvikling, og fordi den af mange grunde har påkaldt sig megen interesse.⁶

Ungdomsforskningen har beskæftiget sig med at beskrive og fortolke de forstærkede kollektivt-symboliske forarbejdninger af ungdomssituationen, som ungdomskulturerne er. Ofte har det været svært at forstå som »identitetsarbejde« der var betinget af ungdomssituationen som socialisationsproces, der på en gang er præget af tilsyneladende udefraproducerede symbolske aktiviteter, og en aktiv subjektiv erfaringsproces. Det ville være for snævert at se den i psykologisk lys som en frigørelse fra autoritet og normer alene. Ganske vist kan man måske i borgerskabet og tildels småborgerskabet se den som sådan, jf. mellemlagenes former for frigørelsesreaktioner, som er prægede af »moraliske omvendinger«. Men de ungdomsfænomener som har været til diskussion, først i forbindelse med de »symbolske produktive« ungdomskulturer, så i forbindelse med ungdomskulturerne tilsyneladende indadvendthed og producerethed, har lige så meget været betinget af den kulturelle frisættelse som knytter sig til de her beskrevne sociale processer: Opløsningen af arbejderklassens og – bevægelsens funktion som kulturel ramme for socialisation, og urbaniseringsens virkninger for på den ene side landbefolkningens unge og på den anden side også byernes unge. Og bag denne frisættelse – eller opløsning – er det næppe helt urimeligt at se den meget pludselige materielle frigørelse, som specielt for arbejderklassen og landbefolkningens nedre lag har betydet et radikalt brud over en enkelt generation. De sociale normer har (i hvert fald i disse lag) været meget nært

knyttet til materielle betingelser, og tildels bestået i direkte materiel tvang.

Frigørelsen af materiel tvang, kulturelle bindinger og autoritære normer er for de unge ikke uden videre det samme som større autonomi og selvstændighed. Det har tilsyneladende også frigjort et psykisk råmateriale for ekspanderende bevidstheds- og fantasiindustrier – hvadenten de sælger deres produkter i form af tøj, musik eller andet.

De unge er ikke alene om denne situation. De voksne generationer har ganske vist i første omgang været til at dope med konkret varekonsum – boligen, dagligvarerne, tøj, lørdagsvinen – men alle disse forbrug udtrykker jo også drømme- og fantasivirksomhed. Og i løbet af perioden har fantasi- og symbol-værdierne indtaget en mere og mere dominerende plads i takt med at dækning af de materielle behov, overflod af varer, ikke længere var en drøm i sig selv.

Edgar Weick taler i forbindelse med informationsteknologien om »enteignete Erfahrung«, frastjålet erfaring: Datamaskinerne lagrer den viden og den erfaring menneskeheden har samlet sammen, og bruger den imod os – ganske på samme måde som produktionsmaskineriet allerede tidligere er blevet oplagring i kapitalens hænder af produktive færdigheder.⁷ Det er fristende at kalde mediernes og vareæstetikens produkter for »frastjålet fantasi«.

2.2. Erfaringen af det forvandlede hverdagsliv

At der er sket en omfattende »opsugning« af psykisk energi og bevidsthed i en kapitalistisk struktureret medie- og vareæstetisk produktion er indskudt. Men der er jo også andre udfoldelsesformer for de samme frisatte energier: Selvor-organiserede politiske, kulturelle og sociale aktiviteter (græsrodsbevægelserne f.eks.), fritidsundervisning o.l. som i hvert fald i hovedsagen ikke er kapitalistisk organiseret, billedet er modsætningsfuldt. Modsatningerne drejer sig om i hvilket omfang vores muligheder for og evne til at *erfare* og *handle* egentlig har kunnet holde trit med den mærkelige blanding af materiel frigørelse, normopløsning, perforering af opdelinger mellem offentlig og privat, nye talløse relations- og udfoldelsesmuligheder. – Alle disse træk i det senkapitalistiske

hverdagsliv, har de udvidet det subjektive domæne, været frigørende, eller har de tværtimod undergravet evnen til subjektivt at håndtere denne virkelighed?

Ofte synes holdningen til dette spørgsmål at være bestemt af en kulturoptimistisk henholdsvis kulturpessimistisk grundholdning. Det mere interessante spørgsmål er egentlig: Kan vi sige noget fornuftigt om det, som også peger på *betingelserne for og blokeringerne* for den subjektive udfoldelse, og dermed noget om *hvad* en frigørende udvikling er og *hvordan* den fremmes.

Spørgsmålet retter sig mod det komplekse forhold mellem sociale betingelser og psykisk udvikling, og mellem frigørelse af psykologisk tvang og politisk/samfundsmæssig frigørelse. Et felt som er komplekst både i teoretisk forstand, men også i praktisk, fordi samfundsmæssige interesser bestandig intervenserer i psyken, og fordi indrepsykiske »interesser«, driftsimpulser og forsvarsreaktioner ligesåvel underlægger sig social tolkning og handling.

Erfaringsbegrebet er en begrebsmæssig ramme for en forståelse af netop dette felt. Men jeg vil begynde et lidt andet sted, med en analyse, hvis teoretiske grundlag er delvis fælles med det erfaringsbegreb, som jeg har hentet fra Negt. Men det er en analyse som primært fremdrager nogle psykiske og bevidsthedsmæssige mekanismer som *blokerer erfaringen*.

Hverdagsbevidsthedsteorien

Teorien om hverdagsbevidsthed er formuleret af Thomas Leithäuser og nogle kolleger ved Bremens Universitet som led i et empirisk undersøgelsesarbejde. Det er en operationel teori som søger at sammenfatte en række træk ved den måde vi opfatter og reagerer på det moderne hverdagsliv som jeg beskrev i forrige afsnit, og give en teoretisk-psykologisk forklaring på dem. På den ene side refererer den således til en fænomenologisk orienteret beskrivelse af dette hverdagsliv, i høj grad inspireret af den franske sociolog Henri Lefebvre, på den anden side forsøger den at forklare den ved hjælp af nogle genlunde den marxistiske/socialvidenskabelige fortolkning af psykoanalysen som også mit erfaringsbegreb stammer fra.

Nogle af nuancerne vender jeg tilbage til, andre lader jeg ligge.⁸

Hverdagsbevidstheden er en pragmatisk bevidsthedsform i den bogstavelige forstand, at den knytter sig umiddelbart til de handlingsregistre, vi gennemløber i vores opsplittede hverdag. Ligesom vi under hverdagslivets belastende og begrænsende betingelser udvikler handlingsrutiner, således udvikler vi også holdninger, følelser og bevidsthed som knytter sig til hvert af de elementer og til den struktur som hverdagslivet har.

Denne segmentering (opdeling i blokke) af bevidstheden har desuden den funktion, at den udligner nogle af modsætningerne og forskellene mellem hverdagslivets livssammenhænge – arbejde/reproduktion, reproduktionens institutionelle form, modsætningerne i rollekravene til individet.

Udviklingen af den opsplittede og mangfoldige virkelighed er en historisk proces som i sin mest enkle form har opbrudt en struktur med 2 sfærer: Arbejde og reproduktion. Svarende hertil synes vi altså at udvikle en ny bevidsthed. Hvis man kan se den traditionelle lønarbejderbevidsthed som afbildning af og forståelsesramme for sammenhængen mellem og indholdet i de 2 sfærer, så er hverdagsbevidstheden en afspejling af den opsplittede virkeligheds umiddelbare krav. Hverdagsbevidstheden er i sig selv en reaktion på og konsekvens af den tendens til overbelastning af hverdagen og vores fungeren i den, som den moderne hverdagslivssituation giver – ganske som rutiniseringen af handlingsmønstre er det. Det er en bevidsthed som snarere reproducerer kravene og bekræfter dagliglivets rutiner, end forstår dem og gør dem sammenhængende.

Men Leithäuser og hans kolleger ser hverdagsbevidstheden som noget andet og mere end *manglende* forståelse af sin situation. De ser hverdagsbevidstheden som en meget *aktiv mekanisme*. Og dens primære funktion er at mindske angst og reducere konflikter – at hjælpe subjektet til psykisk at klare en ellers ubærlig situation. Det er dette psykodynamiske niveau i teorien, baseret på psykoanalysen, som gør den interessant, og gør den til andet end et katalog over adfærdsmåder, der svarer til hver sin situation.

Hverdagsbevidsthedens funktion søges analyseret som en

redigering af tema og horisont for den subjektive virkelighedsforståelse. Horisonten vil sige afgrænsningen af hvilke realiteter/realitetsudsnit, som indgår i bevidsthedens felt. Temaredegivering vil sige regulering af hvad der erkendes/formuleres, og hvad ikke, inden for dette opmærksomhedsfelt. Denne redigeringsfunktion er at mindske konfliktpotentialer. Det kan ske ved at afgrænse horisonten så konfliktskabende oplevelser og viden falder uden for den *aktuelle* bevidsthed. Segmenteringen af bevidstheden i forhold til hverdagslivets handlingsrutiner gør det muligt at forskyde bestemte realiteter til andre områder – en forsvarsmekanisme som kræver langt mindre psykisk energi end f.eks. fortrængning af »ubehagelige« realiteter. Nye og ukendte fænomener søges indenfor horisonten reduceret til allerede kendte. Sproget og omgangsformer bruges til at bekræfte snarere end at opdagende og afdække. De mange konflikter som kan *anes* i hverdagen som ubehag, bliver harmoniseret, i stedet for at blive tematiseret som usikkerhed eller konflikt.

Hverdagsbevidstheden er således i flg. Leithäuser m.fl. en tendentielt selvbekræftende indordning af virkeligheden i allerede etableret forståelse. Sammenhænge og dynamik bliver uforståelige i en sådan segmenteret erkendelse, hvor også tidsstrukturen er opløst i principielt repeterbare, adskilte »tidsrum«. Man kan sige at hverdagsbevidstheden på denne måde er det modsatte af at *erfare* virkeligheden.

Den ydre samfundsmæssige udvikling som jeg beskrev forud giver struktur til hverdagsbevidstheden, fordi den er knyttet til hverdagslivets opsplittede sammenhænge. Denne virkelighedsstruktur og dens nye belastninger af subjektet nødvendiggør ganske vist nye forsvarsreaktioner. Men den afgørende forklaring på hverdagsbevidstheden ligger alligevel i flg. Leithäuser m.fl. i individets psykodynamiske udvikling, i de livshistoriske forudsætninger for den måde man tolker og reagerer på sin virkelighed subjektivt.

Psykoanalytisk socialisationsteori

Før jeg går videre er det nødvendigt at indskyde et par sider om de grundlæggende træk i den socialisationsteori, som er udviklet på basis af psykoanalytisk teori. Det er en tradition

som både hverdagsbevidsthedsteori og Negt. m.fl. bygger på. Dem der kender dens grundtræk kan springe videre til næste afsnit om hverdagsbevidstheden.

Psykoanalysens forståelse af den psykiske udvikling går ud fra naturlige kræfter som er afgørende for individets tilknytninger, og den psykiske udvikling kan så forstås som en erfaringsproces hvor vi gennem konfrontationen mellem disse kræfter og den omgivende realitet lærer og formes psykisk og hvor de spor det afsætter er afgørende medbestemmende for, under hvilken form de naturlige tilknytninger fremover gør sig gældende, og hvordan vi fremover forarbejder erfaringer med den omgivende virkelighed. De naturlige kræfter er altså også altid på forhånd socialt prægede af det tidligere livs erfaringer.

Den afgørende kraft er – hvis vi ser bort fra teoriihistoriske pindehuggerier omkring Freud – libido: Seksualdriften, af nogen kaldet livsdriften – som former vores bestræbelser gennem en stadig søgen efter *lystufoldelse*. Om arten og bredden af denne driftsimpuls, henholdsvis lystmulighed, kan der og bør der føres mange diskussioner. Freud bestræbte sig på at formulere sin psykodynamiske teori på et rent naturmæssigt og kropsligt-biologisk grundlag, og sociale faktorer optrådte kun som umiddelbare personer, først og fremmest forældrene som optræder i det lille barns liv, og efterlader afgørende strukturer i den psykiske udvikling. Han så altså den psykiske erfaringsproces som et sammenstød mellem drift og driftsbegrænsning, mellem lyststræben og virkelighedens forhindringer i det allertidligste socialisationsforløb. Freuds afgørende fortjeneste kan man sige er den teoretiske formulering af og påvisningen af de indre-psykiske processers »selvstændighed«, og påvisningen af et stort ubevidst psykisk område, hvor oplevelser og drifter er virksomme uden vi er bevidst om det.

Den venstrefreudianske tradition som jeg bygger på indfører ud fra marxismens analyse, det kapitalistiske samfunds repressive karakter som den realitet, der bag forældre og andre lystbegrænsende/driftsmodificerende umiddelbare realiteter *former* personlighedsudviklingen individuelt og kollektivt. Når man indfører en samfundsanalytisk bestemmelse af den realitet som sætter sig psykiske spor, så åbner det helt

nye muligheder for forståelse af disse – heraf diskussionen af libidoens art, og af en lang række andre elementer i Freuds »positive teori« om personligheden. Ikke mindst over-jeg'et, der ifølge Freud var den instans i den indrepsykiske struktur, der virker begrænsende, kontrollerende og var en internalisering af faderautoriteten, eller måske snarere fadermagten, og med »ham« realitetshensynet, begrænsningen af driftsudfølsen. I den socialkritiske forståelse bliver det til den primære indrepsykiske repræsentation for sociale og virkelighedsbestemte begrænsninger i det hele taget. Den instans, jeg'et, som regulerer og skaffer en balance mellem drift og indrepsykisk driftsbegrænsning, som gør at personen kan hænge sammen, danne identitet, bliver altså dermed også en social instans, hvori individet til enhver tid udtrykker sin relation til sine aktuelle livsbetingelser, sin tolkning af dem og sine forestillinger om udfoldelsesmuligheder.

Freuds empiriske basis i det wienske borgerskab i forrige århundredes slutning betyder at store dele af teorien må omfortolkes klasse-mæssigt og historisk for at man kan lave en teori om kapitalismens psykodynamik i positivt beskrivende forstand. Men det har ikke forhindret at grundskellet af Freuds tænkning har spillet en enorm rolle i udviklingen af en kritisk socialisationsteori. Reichs seksualitetsteori, Adornos analyse af autoritær personlighedsudvikling som samfunds-betinget fænomen af Lorenzers analyse af den primære socialisation, analyser, bytteværdirelationernes gennemslag i menneskelige forhold og følelser og dens psykiske destruktion/vantrivsel (Klaus Ottomeyer, Peter Brückner) er navne og forskningsbidrag, som alle ligger indenfor denne tradition.

Og man kunne en passant nævne, at psykoanalysens forståelse af det ubevidste erfaringsarbejde har været den formentlig vigtigste forudsætning for videreudvikling af såvel litterær som filmisk tekstanalyse og forståelsen af den symbolske virkelighedsbearbejdning overhovedet i de sidste mange år.

Det man måske kan sige er denne røde tråd i den socialisationsskritik er at menneskets naturbaserede drift mod liv og lyst står overfor kapitalismens tvang til instrumentalisme, underordning og fremmedgørelse. Den kapitalistiske samfundsrealitet står som en blok overfor en libidinøs menneske-

lighed. Det som den venstrefreudianske analysetradition har føjet til psykoanalysen, er først og fremmest en analyse af hvordan det kapitalistiske samfund har *beskadedet* psyken/ subjektet, og hvordan en lang række aktuelle individuelle og kollektive psykiske fænomener lader sig forstå bedre gennem denne brydning mellem repressiv social realitet og driftsbaseret subjektiv udfoldelse.

Hverdagsbevidsthedens psykologi

Leithäuser m.fl. bygger bl.a. på denne psykoanalytiske forskningstradition – især på Alfred Lorenzers socialisationsteori og teorier om ændringer i personlighedsudviklingen i den moderne socialisation (narcissismeteorien, Heinz Kohut).⁹ Uden at fremstille disse forudsætninger særlig udførligt – det måter jeg knap nok – vil jeg kort antyde *typen* af forklaringsmåde. Det viser nemlig nogle *niveauer* som må med i forståelsen af bevidsthedsdannelse, også selvom man ikke går ind i konkret udfoldede analyser af den. Til sidst i afsnittet har jeg sammenfattet det meget enkelt.

Hverdagsbevidsthedens erkendelse af virkeligheden er kendetegnet ved klichéen. En kliché er en sproglig dannelse – et begreb e.l. – som er blevet skilt fra oprindelige betydningsindhold, og derfor kan bruges vilkårligt. Det den bruges på, reduceres tvangsfrit til noget allerede kendt. Det er et alment kendetegn ved en ikke-erfarende sprogbrug, og altså også ved virkeligheds-erkendelsen i det hele taget.

Men Leithäuser m.fl. giver denne klichémæssige, reducerende erkendelse en særlig betydning ved at henvise til Lorenzers analyse af sprog- og symboludviklingens sammenkædning med den tidlige socialisationshistorie.

Lorenzer ser specielt på den grundlæggende erfaring som dannes i barnets første interaktion med omverdenen, med Moren. Denne interaktion rummer både undertrykkelse og udfoldelse af barnets drifter. Det er altså en tildels smertefuld proces, og i den dannes sprog. I det omfang det lykkes barnet at integrere sine erfaringer og oplevelser, bringes de på sprog, og »overlever« i bevidstheden. I det omfang de ikke lader sig socialisere, dvs. ikke kan erfares/»forstås« spaltes de fra sproget. Lorenzer kalder dette en desymbolisering, hvorved

der dannes sprog som er klichéagtigt, og en ubevidst, ikke socialiseret oplevelse som efterlades ubevidst. Det sker for os alle. Bliver det for meget, bliver vi psykisk syge, men for de fleste af os lykkes det at danne en »normal-neurotisk« personlighed, hvor vores bevidsthed og sprog i nogen grad er klichémæssigt, social velfungerende, og hvor de ikke-socialiserede driftsimpulser og erfaringer holdes på plads i psykens ubevidste lag. I så fald er socialisationen »vellykket« – men jo også udtryk for at der er sket en vis realitetstilpasning og fattiggørelse af livsmulighederne. Indenfor denne socialisationsteoretiske ramme kan man beskrive hverdagsbevidstheden som en almenegørelse af klichédannelsen til at være den dominerende erkendelsesform. Men det kræver et par mellemregninger, for det er ikke den fuldstændige ~~neurose~~ der beskrives: Den ville være kendetegnet ved at nok var personen i stand til at fungere sprogligt, men hele oplevelses- og følelseslivet ville afspille sig på et andet plan, i forhold til de fortrængte/ubevidste driftsimpulser. Individet ville søge at arrangere sit forhold til omverdenen ud fra dette. Derfor ville vedkommende være »gal«, fordi der ikke var overensstemmelse mellem sproglighedens rationalitet (som er samfundsmæssig) og adfærd/følelser, som ville være udbrud af de ikke-socialiserede driftsimpulser og erfaringer.

Leithäuser m.fl. beskriver forsvarsreaktioner og hverdagsadfærd som falder indenfor det »relativt normale« område – hvor pragmatismen i tilpasningen til hverdagslivet så at sige søges modelleret efter psykodynamiske faktorer. Men hverdagsbevidsthed som generel adfærds- og bevidsthedsform forklares ved at senkapitalismens socialisation er kendetegnet af en svækket personlighedsudvikling, hvor vi primært udvikler en umiddelbar, situationsafhængig bevidsthed, og hvor individerne gensidigt søger at arrangere sig *med hinanden*, så de gensidigt producerer tilfredsstillende, angstafværgende og »smertestillende« oplevelser. I den »vellykkede« klassiske personlighedsdannelse skaffes den sociale funktionsevne ved at et stærkt jeg opretholder et kompromis mellem social realitet/tvang, der er internaliseret som norm (over-jeg) i psyken, og driftsimpuls. Interaktionen med omverdenen styres gennem dette jeg, og de undertrykte erfaringer af drift og driftsundertrykkelse kommer så at sige ikke i forbindelse

med denne omverden. Når denne personlighedsdannelse svækkes, rutscher personerne lettere tilbage til et psykisk udviklingstrin før dens dannelse – de erfaringer der i denne fase blev undertrykt kommer i forbindelse med den sociale omverden. Hverdagslivets rutinerede adfærdsformer og hverdagsbevidstheden ses så som en måde at afværge de angst- og smerteoplevelser som ligger i dette psykiske lag. Det er en forklaring som ligger tæt op ad tolkningen af en række adfærdstræk i ungdoms-narcissisme-teorien, og hverdagsbevidsthedsteorien støtter sig også på det samme grundlag: Kohuts analyse af familiesocialisationen og tesen om en »narcissistisk beskadigelse« dvs. en beskadigelse af psyken i denne tidlige fase, som betinger et permanent behov for bekræftelse og grænseophævende sammenhæng med den sociale omverden.

Meget af dette er formentlig næsten uforståeligt, hvis man ikke kender forudsætningerne – og jeg har også selv lidt svært ved det. Lidt mere populært sagt forklares hverdagsbevidstheden altså på den ene side ved nogle ydre sociale forandringer, som betinger en anden praksis, men også belaster subjektet. – På den anden side som en regression til psykiske lag der forhindrer en virkelig aktiv, konfronterende, udviklende erfaring af omverdens tilkikkelse, og i stedet får subjektet til både aktivt at arrangere den som bekræftelse, og til at reducere den til noget allerede kendt.

Hverdagsbevidsthedsteoriens begrænsning

Ligesom i narcissisme-debatten ligger både det spændende, men også det problematiske i forholdet mellem de analyseni-veauer, som sammenkædes:

- de kapitalistisk almene socialisationsmekanismer, som afsætter et psykodynamisk fundament i det enkelte individs personlighedsudvikling
- de historiske udviklinger i socialisationen (i familiestrukturen m.v.) som skulle betinge at de nuværende voksnes livshistoriske udvikling har givet de almene dynamikker et særligt, tidstypisk beredskab – og endelig
- den aktuelle samfundsudvikling og de livsbetingelser, som disse individer skal forholde sig til.

Hverdagsbevidsthedsteorien er – ligesom narcissismeteorien – både en *tese* og et *analyseredskab*. *Tesen* er at der forekommer en særlig, periodekarakteristisk socialisation og at den ytrer sig i en bestemt bevidsthed, eller rettere bevidsthedsmechanisme i den subjektive håndtering af virkeligheden. Som analyseredskab fungerer den som søgemodel, der fremdrager nogle konkrete måder at håndtere virkeligheden og sætter dem i forbindelse med den psykodynamiske proces, som er såvel *kapitalistisk almen* som *livshistorisk specifik*. Dette analyseredskab søger at bruge almen teori om samfundsstrukturen og om den psykiske udvikling på det konkrete historiske forhold mellem de aktuelle livsbetingelser (det senkapitalistiske hverdagsliv) og den subjektive håndtering af det (hverdagsbevidstheden). Denne ambition om en mindre overfladisk forståelse af tilsyneladende banale adfærds- og bevidsthedsfænomener er vigtig.

Til gengæld forekommer det mig at der ligesom i tesen om ungdommens narcissisme er nogle problemer i formidlingen mellem analyseniveauerne betragtet som årsagsforklaring og som påstand om en epokespecifik historisk tendens. Kun hvis man opfatter den som *tendens* i betydningen »en kraft« eller nogle faktorer der i en cirkulær forståelse trækker i en bestemt retning hører det sammen med realhistoriske forklaringsmuligheder – og så bliver det interessant hvad der modvirker denne tendens, og i hvilket omfang den i givet fald slår igennem.

Det realhistoriske grundlag for den svækkede personlighed i den klassisk-borgerlige socialisation er at den *kulturelle* frisætning betinger et svækket autoritets-opgør på det individuelle psykiske plan, og at det tilsvarende svækker personlighedsudviklingen. – Udenfor den borgerlige socialisation er det i høj grad et spørgsmål om man egentlig kan tale om en svækket personlighedsudvikling – om man ikke snarere kan tale om en *frigjort* personlighedsudvikling, som er sat fri, ikke blot i forhold til materielle begrænsninger, men også i forhold til den kultur som har knyttet sig til dem (lønarbejdersocialiseringen, instrumentalisme). Og ser vi kønsspecifikt på det, er det i endnu højere grad et spørgsmål om man kan tale om en svækket personlighedsudvikling hos kvinder – f.eks. hvis de forholder sig spontant og pragmatisk til en

række nye udfoldelsesmuligheder socialt og seksuelt. Også her forekommer det generelt mere meningsfuldt at tale om en frisætning fra et kulturelt mønster som var knyttet til kvindeundertrykkelsen og dens traditionelle kombination af social og kønslig selvrensning. Den »stærke kvinde« – kvinden som holder og holdt sammen på familien og reproduktionen – er måske snarest i arbejderklassen en historisk realitet som *opløses* af kvindefrigørelsen. Men det er i så fald en »svækkelse« af en personlighed i en anden forstand: Det er ikke en svækkelse af individuel identitet og jeg-styrke der sker, men en *udfoldelse* af nogle individuelle personlighedstræk på bekostning af »noget andet«. Dette »andet« var vel det psykologiske modsvar til det sociale tryk og de sociale modsigelser i arbejderklassens reproduktion og bestod af nogle andre personlighedstræk. Arven fra den traditionelle psykoanalyse med dens klasse- og kønsprægede forestilling om personlighederne af socialisationsændringer uden for den klassiske borgerlige mands personlighedsudvikling.

Det er egentlig ikke noget nyt – det ligger også i både kvindebevægelsens kritik af psykoanalysens forståelse af kvindesocialisationen, og i forsøgene på at klarlægge arbejderklassesocialisationen i psykoanalytisk forståelse. Der mangler en masse i denne forskning – her må det række med at konstatere at en direkte kobling mellem det psykoanalytisk almene niveau og konkrete socialisationstræk i dag – som bl.a. hverdagsbevidsthedsteorien foretager – også får dette problem med som lig i lasten. Men det betyder jo ikke at der ikke kan ligge en meget præcis pointe i at konstatere *fraværet* af – eller den relative svaghed af – en sådan subjektiv dannelse i socialisationen og den subjektive praksis i vores samfund og i vores epoke. Både den individuelle subjektivitet (den stærke personlighed) og den kollektive subjektivitet (arbejderkollektivet, matriarkatet) er relativt svækket. Hvis man kan frigøre analysen af dens *implicitte »jeg-stærke«* socialisationsideal, kan det være et udgangspunkt for at forstå nogle *modsigelser* i den *frigørelsesproces*, som en kapitalistisk civilisationsproces anbringer os i.

Ser vi det periodetypiske i senkapitalismens socialisation som *kulturel frisætning* og svækkelse af handlingsreguleringen

de materielle og sociale bånd på brede dele af befolkningen – peger det på et enormt forøget *krav om selvstændig subjektiv forarbejdning af virkeligheden* for at erfare den og dermed om *en udfoldelse af personligheden*. Det hænger sammen med at den virkelighed som vi er kastet ud i – den moderne urbaniserede, opsplittede, vareformede hverdag – ikke længere hænger sammen gennem anskuelige, umiddelbare strukturer og processer, men gennem den usynlige dynamik, kapitalismen, og gennem økonomiske og sociale strukturer som ikke nødvendigvis i umiddelbar forstand frembyder nogen undertrykkelse og nogen voldelig begrænsning af vores udfoldelsesmulighed.

At reagere pragmatisk, spontant, at reducere det ukendte til noget kendt, at dele bevidstheden op i handlingsregistre som ikke hænger sammen – med andre ord: At udvise »hverdagsbevidsthed« i Leithäusers forstand kan være en meget logisk reaktion på dette. Det er både en angstforebyggende reduktion af krav og konflikter i denne nye situation og en udnyttelse af de nye friheder der nu er givet.

Hvis vi skal få greb om i hvilket omfang, og i hvilken forstand, der er tale om en udvidelse af erfarings rækkevidde, og en udvidelse af det tendentielle subjektive udfoldelsesrum – og det er jo den historiske relative frihed – så må vi have fat i hvad det er som vi reagerer på, og hvad vi reagerer med. Og her er hverdagsbevidsthedsbegrebet ikke meget bevendt. Det er en formal kategori som drejer sig om en *mekanisme*, som kan være meget god til at synliggøre vores frygtelige kapacitet til at optage modsætninger og imødegå angst. Men det er meget lidt bevendt til at trække historisk konkrete erfaringsbetingelser og deres *mulige* indholdsmæssige betydning for det erfaringspotentialer som ligger i socialisationens fortrængte oplevelser ind i analysen. Derfor er hverdagsbevidsthedsteorien egentlig også blind for at rekonstruere erfaringsprocesser som måtte ligge i den samme empiriske bevidsthed, hvis den antager former som fænomenologisk svarer til »hverdagsrutinerne« og afværgeadfærden i den.

Det betyder også at det kulturelt-socialt niveau i bevidsthedsdannelsen ikke rigtigt kan forstås gennem hverdagsbevidsthedskategorien. Og det er et centralt træk i den senkapitalistiske udvikling, at de »traditionelle« socialisationsagen-

turer – familien, de lukkede sociale miljøer – svækkes relativt, mens nye socialisationsagenturer som den institutionelle uddannelse og opdragelse, og ikke mindst de offentlige medier styrkes i deres betydning for erfarings og bevidsthedsudvikling. Og det betyder igen, at det sociale og kulturelle indhold i erfaringsdannelsen får større betydning for socialisationens politiske karakter. Det bliver måske tydeligere hvis vi sammenkæder det med mediebruget og udviklingen i produktionsoffentlighederne igen. Åbningen af – behovet for – en direkte »kommunikation« mellem den tidlige socialisationens psykiske undertrykkelsesprodukter og en social omverden der er angst- og smerteafværgende er ifølge nogle analyser netop det som betinger mediebruget, og som den produktionsoffentlige isenesættelse spekulerer i. Men jeg mener også man kan vende det til et mere åbent problem: Den »normalneurotiske« fortrængning, som en vellykket socialisation sikrer, udgør ganske vist et værn mod en psykologisk afhængighed på dette niveau af sociale omgivelser og/eller medier som læger den tidlige barndoms sår. Men det betyder også fortrængning. Og det er ikke *kun* godt at *gemme* lyst, smerte og erfaringer, som på et givet tidspunkt i livshistorien ikke kunne rummes indenfor ens realitet. De personlighedstræk og adfærdstræk som hverdagsbevidstheden beskriver fænomenologisk kan meget nemt forveksles med dem som består i den ny åbenhed og nye krav til virkeligheden som også er mulig under den kulturelle frisættelse. Fortrængte følelser kan ikke oparbejdes, formuleres og erfares uden at finde socialt gensvar. Det finder de nok ikke i særlig høj grad i produktionsoffentlighederne, men måske nok i nogle sociale »arrangementer« som på deres overflade ligner meget det som Leithäuser m.fl. registrerer som reduktive afværgeforanstaltninger: Gruppesammenhænge med bekræftende, ikke-afgrænsende samværsformer, slækkelse af personlighedens (jag's) censurerende funktioner osv. Jeg tænker på om ikke kvindebevægelsens basisgrupper fænomenologisk ville blive registreret som afværgemekanismer og produktionssteder for hverdagsbevidsthed? – Og det er jo dog mere dobbelt. Guderne skal vide at de både er angstafværgende, og undertiden har blokeret for kvinders erfarings – men de har også undertiden været basis for at *gøre* erfarings. I kap. 3 vil jeg gå nærne-

re ind på arbejdersolidaritetsens dobbelthed af reduktion og erfaringsbasis.

Hvis man skal kunne komme nærmere på hvad det er der foregår i denne vekselvirkning mellem nedgravede niveauer i psyken og den sociale omverden – bliver man nødt til at have fat i *indholdet* i det tolknings- og fantasiarbejde som udføres, og bestemme det både i forhold til det indrepsykiske erfaringsrum, og i forhold til mulige sociale erfarings- og handlingsmuligheder.

Det kræver et andet, og udvidet, erfaringsbegreb end det som er negativt tilstede i hverdagsbevidsthedsteorien.

Offentlighed og erfaring

En ramme for forståelsen af disse sammenhænge, og for udviklingen af forestillinger om kulturel produktion – den konstruktive side af kapitalisme-kritikken som både i politisk og pædagogisk sammenhæng er afgørende – finder jeg som sagt i Oskar Negts tænkning. Den udmærker sig netop ved at være *omfattende* i dette ords egentlige forstand: Den formidler mellem det *psykodynamiske* subjektive forarbejdningniveau, det *socialt-organisatoriske* kommunikationsniveau (offentlighedsstrukturer, de politiske organisationsformer) og de *materielle betingelser* (en politiskøkonomisk kapitalismeanalyse). Den forbinder altså det der plejer at være psykologiens, humanioras og socialvidenskabens områder. – Den forbinder og så den kritiske analyse af kapitalismens blokering af menneskelig udfoldelse og erfaring med politiske og pædagogiske konstruktive udkast.

Det centrale begrebspar for denne syntesedannende funktion er titlen på den tidligere omtalte bog »Offentlighed og Erfaring«. Det centrale er forholdet mellem dem, og det at der er tale om begreber som behandler både det sociale og det psykiske niveau *indholdsmæssigt*.

Offentligheden er det sociale rum inden for hvilket vi kan gøre erfaring: Formulere og kommunikere de ting vi ser og føler, og derved etablere et begrebs- og forståelsesapparat til at få øje på nye ting og nye sammenhænge. Jeg viste hvordan den borgerlige offentlighed censurerede bestemte områder af virkeligheden væk, og begrænsede bestemte synsvinkler på

dem. Konsekvensen af offentlighedens censurerende og fordrejende funktion er ikke kun at »der er oplysninger som mangler i den offentlige diskussion« eller lignende. Det er langt værre: Det griber ind i vores evne til at erfare dem. Udbytning f.eks. er jo ikke noget man kan se med sine blå øjne – man kan kun se virksomhedsejerens maskiner og cigarrer og biler og se at han ikke rigtig laver noget – men for at se at det skyldes udbytning og ikke hans investerede kapital/fortidige sparsommelighed og indsats, det kræver et *økonomisk begreb* som kan forbinde arbejdernes daglige oplevelse af at blive udnyttet med en samfundsøkonomisk forklaring. Det er det samfundsstrukturelle grundlag for at den vigtigste *offentlige* form for kritik af udbytningen har karakter af en *fordelingspolitisk* indignation. Man kan tælle og sammenligne, og blive utilfreds med fordelingen af goder og værdier, men ikke forklare og kritisere måden det går til på uden begreber. Synsbedraget er indlagt i selve samfundsstrukturen som latent tolkning. Den borgerlige offentligheds indholdsmæssige bidrag til censuren består i at behandle økonomiske sammenhænge som kvantiteter som cirkulerer på et marked: Så kan man kun kritisere fordelingen af dem. Dermed blokerer den også, ved fraværet af et begreb som marxismens »merværdi« og »værdi« for erfaringen af udbytningen – selv om oplevelsen godt nok er der, og er den samme for arbejderne.

Der er således en indholdsmæssig sammenhæng mellem offentlighed og erfaring. Erfaring er ikke den blotte oplevelse, det er den bevidste tilføjelse, og derfor er den kun mulig gennem en socialt formidlet proces. En mere anskuelig betegnelse for forholdet mellem offentlighed og erfaring er måske at offentligheden danner *æteren* hvori erfaring kan gøres.

Offentlighedsteorien var en udfoldelse af forestillinger som Negt allerede tidligere havde formuleret i tilknytning til arbejderuddannelsen. Hovedpointen i den didaktik Negt formulerede var at *læreprocessen* skulle være det sociale rum for kommunikation og formulering af *fortrængte erfaringer* – og dermed modtræk mod *erfaringsblokerende mekanismer* som allerede på forhånd er indbygget i vores samfundsorganisation og i den borgerlige offentlighed.

For at anskueliggøre erfaringsbegrebets konkret-histori-

ske, kritiske karakter, kan det være nyttigt at vende tilbage til de formuleringer Negt selv brugte da grundlaget for en arbejderuddannelse, der blev kendt under betegnelsen »eksemplarisk indlæring« og siden hen »erfaringspædagogik« blev opbygget. Det som måske kan synes at være en pædagogisk patentmodel som så mange andre – og også er blevet modtaget sådan – er først og fremmest en refleksion af *deltagernes virkelighed* og undervisningens rolle i den meget bredere proces som her kaldes *erfaringen* af denne virkelighed.

Arbejderbevægelse og arbejdersituation i Vesttyskland

Oskar Negts overvejelser omkring arbejderuddannelse har baggrund i hans daværende arbejde som skoleleder på den tyske fagbevægelses læringskole i Oberursel. Men det var samtidig en del af en bredere antiautoritær venstrefløjsstrategi udformet af en række intellektuelle med tilknytning til Socialdemokratiet og fagbevægelsen i Vesttyskland (SDS), deriblandt Negt. Det var en slags demokratisk socialisme med revolutionært perspektiv. Den blev konkret udmøntet i en oplysningsstrategi med hovedvægt på det bedriftsnære oplysningsarbejde og i tilknytning dertil et sæt didaktiske principper som ligner dem der endnu er i omløb under betegnelsen »eksemplarisk pædagogik«. Det er måske værd at nævne, at baggrunden var studiekredse med læsning af *Kapitalen* som grundlag. »Min praktiske erfaring i fagbevægelsens oplysningsarbejde gjorde det klart for mig, at de marxistiske kategorier, der står til rådighed for mig, ikke længere uden videre er anvendelige i oplysningsarbejdet – ikke fordi jeg mente de var forkerte eller utilstrækkelige, men fordi de fleste arbejdere, som jeg havde med at gøre, ikke kunne bruge disse kategorier til ret meget – i hvert fald når det gælder en forklaring af deres egen situation og en bevidstgørelse« (Negt, 1976), skriver Negt i et indlæg langt senere i den meget langtrækkende teoretiske og praktiske debat som disse ting har efterladt i den tyske fagbevægelse. I sin bog *Sociologisk fantasi og eksemplarisk indlæring*, der første gang udkom i 1963 sammenfatter Oskar Negt disse overvejelser. Det er

først og fremmest en bog om den tyske arbejderklasses problemer med at orientere sig i det samfund som først senere blev kaldt senkapitalistisk. Negt skitserer den historiske udvikling i arbejderbevægelsen som i efterkrigstiden er endt i det »Wirtschaftswunder«-prægede socialdemokrati – den materielle velstand som politisk mål og klassesamarbejdet og den statsligt orienterede reformpolitik som de udiskuterede midler. Arbejderbevægelsens praktisk-politiske funktion som vejviser for arbejderklassen var udvisket og dens teoretiske basis i marxismen var erstattet af de borgerlige enkeltvidenskaber som erkendelsesmidler (især nationaløkonomien og lagdelings-sociologien).

Arbejdernes virkelighed prægedes også afgående af de nye tider. På den ene side udviklingen i produktionen. Hurtig produktivitetsudvikling i det splinternye marshall-finansierede produktionsapparat og en hård udnyttelse af arbejdskraften gennem skifteholdsarbejde, intensivering af arbejdet – mod til gengæld en efter forholdene hastig velstandsudvikling – yderligere profileret af den fattigdom og sult som havde hersket helt frem til omkring 1950 i Tyskland. På den anden side den af velstandsstigningen finansierede forbrugsudvidelse som den sammenbindende faktor i en familie, præget af dobbeltarbejdet. Endelig den særlige afbrydelse af den historiske kontinuitet i de sociale relationer som nazismen havde forårsaget. Det er ikke uvæsentligt at den efterkrigstyske arbejderbevægelse ikke havde særlig stabile rødder til mellemkrigstidens politisk offensive arbejderbevægelse. Forbindelsen mellem arbejderklassens basis på arbejdspladserne og i hjemmene/byerne og arbejderbevægelsens nyopbyggede organisationer var langt mere spinkle end vi kender det i Danmark. Men ellers er mangt og meget jo genkendeligt i denne hastigt opridsede analyse af arbejderklassens virkelighed, dens mulighed for at organisere sine erfaringer og for at orientere sig politisk.

Negt og hans kammerater er ikke de første der har fundet ud af det var så som så med klassebevidstheden i arbejderklassen, og at den socialdemokratiske arbejderbevægelse manglede et virkeligt alternativ til det borgerlige samfunds selvforståelse. Ligesåvel som her var der også i Vesttyskland en række kritikere af Socialdemokratiet fra venstre. Men

Negt lagde vægt på en afgørende pointe som Wilhelm Reich fremhævede i sin diskussion af hvorfor arbejderbevægelsen tabte kampen om sjælene i mellemkrigstiden: At en socialistisk politik må forholde sig til folks virkelige behov og til deres daglige liv. Denne pointe var hos Reich primært vendt mod det daværende tyske DKP, som netop i sin agitation fortalte folk den marxistiske teoris sandheder i uformidlet, og derfor uvirksom form. Det betyder også at Negts kritik af reformismen i den socialdemokratiske form er væsentligt mere varsom – det er jo nemlig en vigtig side af socialdemokratisk politik at forholde sig til nogle af arbejdernes virkelige behov og til deres daglige liv. – Problemet har »kun« været at den socialdemokratiske arbejderbevægelse forholdt sig til arbejdernes behov som det de også aktuelt er, nemlig borgere i et kapitalistisk samfund. På det fagforeningsmæssige niveau gennem kamp for bedre løn- og arbejdsvilkår uden at anfægte lønarbejdet, i efterkrigstiden endda i forstærket form gennem overtagelsen af akkordlønssystemer, bonussystemer m.v. På det politiske niveau gennem at reducere den politiske kamp til en aktiv statsinterventionisme med umiddelbare konsekvenser for arbejderne i form af social sikkerhed, bedre sundhedshjælp og mere (ikke nødvendigvis bedre) uddannelse. Og så – ikke mindst relevant i tysk sammenhæng – i form af sikring af en højst kærkommen politisk stabilitet i efterkrigstiden. Men også mens det endnu gik ret godt med det økonomiske mirakel mærkede den tyske arbejder dagligt kapitalismens modsigelser på sin krop: Den fysiske og psykiske overbelastning og undertrykkelse i arbejdet, de begrænsede sociale kontaktflader og muligheder for kollektivt og individuelt at bestyre sin egen situation, den ensidige og begrænsede behovstilfredsstillelse som varekonsumet tilbyder, knirkerne i familien, etc. Når Schultz er sur og vrisser ad ungerne og frau Schultz er træt og »hellere vil sove« fremtræder det måske ikke som *samfundsskabte* problemer, men de er meget reelle for både herr og frau Schultz for slet ikke at tale om ungerne. Den politiske diskussion måtte derfor tage dem op i stedet for fjerne og for Schultz'erne mindre påtrængende problemer.

Arbejderuddannelse som modoffentlighed

Hovedproblemet for en fornyelse af arbejderbevægelsens oplysningsarbejde er derfor ifølge Negt udviklingen af »sociologisk fantasi«. Den radikal-borgerlige amerikaner Wright-Mills betegner med begrebet (sociological imagination) evnen til at få øje på sammenhængen mellem det umiddelbare og individuelle på den ene side og det samfundsmæssige og middelbare på den anden side. Målet for en ny didaktik for arbejderuddannelsen, og en ny organisatorisk model for arbejderuddannelsen skulle være at udvikle deltagernes evne til at se sammenhængen mellem deres individuelle og kollektive problemer og det kapitalistiske samfunds grundlæggende strukturer. Hverken borgerlige enkeltdiscipliner såsom økonomi, (arbejds)ret, etc. – eller fagbevægelsens på forhånd definerede funktioner og politik skulle være indhold i uddannelsen, det skulle Schultz' oplevede problemer og bearbejdningen af dem. Men det skulle være sådanne problemer der var egnede til at vise den samfundsmæssige bestemthed i de individuelle problemer (jf. Wright-Mills) og det skulle være problemer som var perspektivrige i relation til arbejdernes frigørelse. Begrebet om den sociologiske fantasi har den ekstra dimension at *fantasi* også drejer sig om den overskridende forestilling om hvordan verden kunne (komme til at) se ud – det er ikke en rent sammenhængs-afslørende tankeproces, men også en produktiv og retningsbestemt dannelse af forestillingsbilleder. Da det første gang blev oversat til »fantasi« på dansk var det måske lidt tvivlsomt, men nu har ordet vist efterhånden fået den klang af realitetsbearbejdende, alternativ forestilling som også ligger i det på tysk.

Indlejringen af dette *didaktiske* princip i en *bedriftsnær* organisation af uddannelsesarbejdet er på den ene side udtryk for en opfattelse af hvor en væsentlig del af arbejdernes umiddelbare og individuelt oplevede problemer har deres fremtræden, nemlig i arbejdet, og på den anden side af hvor de måske lader sig omsætte til kollektiv erfaring og handlingsmuligheder. Det er klart at kapitalismens problemer også kommer umiddelbart til syne i en række situationer med tilknytning til familielivet m.v., men mulighederne for en kollektiv organisering af disse erfaringer gennem en fælles handlemulig-

hed er mindre åbenbar end når det drejer sig om arbejdsplads-erfaringerne og fagbevægelsen.

Det drejer sig altså om at bruge oplysningsarbejdet i fagbevægelsen til at etablere det som først senere blev kaldt en modoffentlighed: Et socialt rum for formulering og kommunikation af de fortrængte erfaringer af undertrykkelse, for forståelse af dem i sammenhæng, og for udvikling af forestillinger om et andet samfund, en anden virkelighed: Det som siden blev til begrebet erfaring.

I sit perspektiv er det en strategi for genudvikling af arbejderbevægelsens socialistiske forståelsesramme, fra neden. Eller om man vil: For en revolutionær udvikling af bevægelsen der holder Marx' formulering om at »arbejderklassens frigørelse er arbejderklassens egen sag« i hævd. – Til forskel fra mange andre reformismekritikker undgår det de traditionelle tendenser til forræderimodeller, opfattelser af reformismen som en »forkert ideologi« eller objektivistiske forventninger om at masserne pludselig ved den skærpede kapitalistiske krise vil begynde at marchere. Det tager udgangspunkt i en tillid til at arbejderklassen faktisk er reformist af nogle rationelle grunde, og at diskussionen om socialisme og kritik af den reformistiske kurs må tage sit udgangspunkt i den virkelighed som hidtil ganske åbenbart har givet anledning til for flertallets vedkommende at tilslutte sig den socialdemokratiske arbejderbevægelse.

Men de indeholder rigtigt nok også en tillid til at arbejderbevægelsens organisationer vil være i stand til at rumme eller endog at lede denne udvikling – en tillid der ofte blev gjort til skamme, også i Negts videre arbejde.

Efter *Sociologisk fantasi* og *eksemplarisk indlærings* fremkomst blev diskussionen om uddannelsesarbejdet taget op i den tyske fagbevægelse af flere grunde. Den store koalition med CDU gjorde nok skår i den traditionelle socialdemokratiske orientering mod staten og den statslige reformpolitik, og rettede blikket mod fagbevægelsen. Fagbevægelsen så sig, bl.a. i sammenhæng med decentralisering af lønforhandlinger og i sammenhæng med den lovbestemte oprettelse af bedriftsråd (organer for medarbejderindflydelse, der ikke automatisk vælges af de organiserede arbejdere – idet man må huske at organisationsprocenten er meget lavere i

Vesttyskland end i Danmark) tvunget til at styrke det decentrale niveau i organisationen. Og vel også en rent pædagogisk-teknisk konstatering af at de traditionelle uddannelsesformer i arbejderbevægelsen spillede fallit i praksis. Det førte til at nogle ledende uddannelsesmedarbejdere i fagbevægelsen (bl.a. senere finansminister Matthöfer, der var uddannelsesleder i metalarbejderforbundet!) henvendte sig til Negt m.fl. for at inddrage dem i nogle forsøg med et bedriftsnært uddannelsesarbejde.

Det blev til et forsøg med at uddanne »Bildungsobleute«, dvs. folk der på de enkelte arbejdspladser skulle tage initiativ til studiekredse og lign. ud fra temaer som de pågældende steder kunne udvikles eksemplarisk. Dette eksperiment blev gennemført i 1969 og siden aldrig gentaget. Hvad nu årsag og virkning er så er det efterhånden en offentlig hemmelighed, at der var et betydeligt sammenfald mellem kursusdeltagere og aktive på arbejdspladserne, i strejkebølgen i 1969 – hvor man vel også kan formode at fagbevægelsens decentraliseringspolitik har fået sig et knæk fordi udviklingen på arbejdspladserne på dette tidspunkt løb den af hænde. Siden har de pædagogiske tanker bag forsøget spillet en betydelig rolle – bl.a. også som skydeskive for mere traditionelle didaktikere, både af socialdemokratisk og kommunistisk observans, som vil lægge mere vægt på at arbejderuddannelsen skal formidle et på forhånd fastlagt indhold. Og den DGB-læringskole, hvor Negt var forstander arbejder stadig i fortsættelse af denne konception lige som en del uddannelsesaktiviteter i fagbevægelsen og *Arbeit und Leben* (et oplysningsforbund, der nærmest svarer til AOF). Nu som dengang er disse aktiviteter samtidig momenter i de indre politiske brydninger i fagbevægelsen og det tyske socialdemokrati mellem en venstrefløj som er antiautoritær og radikal, og både mere traditionelle højesocialdemokrater og tildels radikale partiapparatsfolk, med synspunkter der ligner de hjemlige kommunisters. Der er altså stadig en nøje sammenhæng mellem den pædagogiske konception og de politiske modsætningsforhold i arbejderbevægelsen.

En god del af Negts daværende venner er enten gået ud af Socialdemokratiet eller blevet smidt ud. Selv har Negt også bevæget sig over i både mere teoretisk arbejde og i bredere

politisk aktivitet, knyttet til folkelige bevægelser (Bürgerinitiative, græsrodsorganisationen Sozialistisches Büro). Alligevel har han stadig fastholdt den politiske betydning af den socialdemokratiske arbejderbevægelse som den eneste mulige ramme for erfaringsdannelse med samfundsmæssig rækkevidde, og hele tiden søgt at arbejde med fagbevægelsens egen opfattelse af sit »interesseområde«. Således argumenterer han også i sin nye bog for en udvidelse af fagbevægelsens kulturelt-politiske mandat, og en udvidet satsning på at organisere også andre fællesskaber end arbejdspladssællesskaberne under fagbevægelsens rammer. Der ligger heri en begyndende konkretisering af begrebet om en proletarisk offentlighed – noget jeg vil vende tilbage til i kap. 5.

Bryggeriarbejdernes erfaring af ny teknologi

Jeg har et tilsvarende eksempel på fagbevægelsens funktion som modoffentlighed fra den hjemlige fagbevægelse. Det vil blive beskrevet i sin sammenhæng i næste kapitel, men jeg vil gerne drage et par aspekter ind allerede her.

Det drejer sig om Bryggeriarbejdernes Fagforening i København. Det er en fagforening med en mere markant (tværsocialistisk linje end hovedparten af den i øvrigt socialdemokratiske dominerede fagbevægelse. Den er også mere orienteret mod betydningen af hvad medlemmerne mener og gør, og mere opmærksom på betydningen af medlemmernes aktivitet end de fleste andre fagforeninger.

Fagforeningen afholdt i 1978-79 en række kurser om den teknologiske udvikling, dens økonomiske baggrund og bryggeriarbejdernes holdning til den. Den aktuelle baggrund var planerne om det nye bryggeri i Fredericia, som blev sat i drift i 1979. Dette bryggeri ville dels overtage en del af produktionen på Carlsberg og Tuborg – hvor fyringer i forvejen truede – og det ville samtidig give koncernledelsen en trumf i hænde til at få gennemført en tilsvarende gennemrationalisering af de københavnske bryggerier. De københavnske bryggeriarbejdere havde siden midten af 1960 etableret en betydelig faglig styrke, og kunne i et vist omfang stille betingelser for den videre rationalisering med heraf følgende mandskabsreduktion. Med en større kapacitet og mulighed for at forskyde

produktionen til Fredericia, hvor arbejdere med traditionelt lavere løn og mindre faglig styrke stod parat, så de fagligt bevidste københavnerne sig pludselig udleveret til udviklingen. Den abstrakte størrelse »teknologiudvikling« og de mange konkrete småerfaringer med tekniske forandringer i ens dagligdag, som alle kender, blev i denne situation pludselig fokuseret i Fredericia Bryggeri. Der var tale om en situation som ikke kun berørte fagforeningen, men truede den enkelte arbejder personligt – og den var samtidig en eksempelvis fremstilling af et samfundsmæssigt forhold: kapitalismens udvikling af teknologien, og arbejdernes afhængige situation. I bedste fald rummede den også et klart kollektivt handlingsperspektiv, som ikke i detaljer var fastlagt på forhånd: At finde ud af hvordan man kunne bekæmpe de splittende og svækkende effekter af det nye bryggeris oprettelse.

Efter alt at dømmе fungerede kurserne udmærket. Deltaerne skrev og diskuterede personlige erfaringer med den teknologiske udvikling både de små daglige og den helt grundlæggende arbejderoplevelse af det særlige ved en kapitalistisk teknologiudvikling: at det er arbejderne selv der har produceret de værdier, der nu investeres i teknologi til at overflødiggøre dem. – Og de var parate til at kæmpe mod denne udvikling, konkretiseret i faglige krav og diskussioner om hvordan man kunne fremme dem.

Det var meget opløftende og blev det ikke mindre af at der bagefter blev iværksat et oplysningsarbejde på en række af arbejdspladserne.

Der lå også noget begrænsende i disse kurser: Emnerne var personlige i den forstand at en fyringstrussel berører hele ens liv meget afgørende – men samtidig blev hele kursernes indhold inden for arbejdsituationen og den faglige aktivitet. Og der var naturligvis tale om en centralt initieret mobilisering, men, som det skulle vise sig, med bred interesse blandt fagforeningens medlemmer. Både styrken og svagheden viser noget om betingelserne for erfaringsdannelse gennem fagbevægelsen i bedste fald: Den er kollektiv, handlingsrettet, antikapitalistisk, men også afgrænset til en del af arbejdernes liv.

Dermed siger den samtidig noget væsentligt om erfaringsorganiseringen i vores samfund i det hele taget. Da vi nogen

tid efter kurserne gennemførte nogle interviews med deltagere viste der sig i en række tilfælde et paradoks: De ytrede stor tilfredshed med kurserne og erklærede sig enige i det man der havde fundet ud af. Men samtidig gav man udtryk for nogle synspunkter og holdninger som var stik imod, eller som i hvert fald gik i en helt anden retning. Ligeledes gav mange af dem nu udtryk for stor betænkelighed ved en omfattende arbejdskamp, og var usikre på om der var vilje til at gennemføre den. Alt efter indstilling kunne man nu sige at disse mennesker nok var blevet undertrykt under kurserne, eller at individuelle interviews hjemme i sofaen ikke er nogen god metode til at få den ægte kollektive bevidsthed frem. Begge dele er måske lidt rigtige men mere forkerte. Den kollektive sammenhæng i det faglige arbejde har utvivlsomt – som mange andre – et moment af problemfortrængning, hvor man solidarisk søger mod en fællesholdning snarere end at problematisere, stille spørgsmål osv. Og den individuelle situation hjemme i sofaen kalder »fjernsynskigger Jensen« snare end »bryggeriarbejder Jensen« frem i kommentarer til teknologi og økonomiske spørgsmål. Men det mest afgørende er jo at begge bevidstheder er der, og at de er reelle. Denne dobbeltbevidsthed afspejler en modsætning i situationen som bryggeriarbejder. Han er på en gang klar over at Fredericiasituationen på en måde tilspidser kapitalens skalten og valten med arbejdskraften på et for ham personligt plan. Et helt livs afhængighed, og en persons overlevelsesstrategi fokuseres i dette problem. På den anden side: Man skal jo leve her og nu, og »det er sikkert rigtigt som de siger i fjernsynet at den teknologiske udvikling er uundgåelig og i øvrigt til gavn for os alle sammen.«

2.3. Erfaringsbegrebet

Paradokset er at bryggeriarbejderne er rige på erfaringer om den teknologiske udvikling. Men de har svært ved at finde rum for en samlet og sammenhængende forståelse af teknologien generelt, bryggeriteknologi konkret og deres eget forhold til begge dele. De ved en bunke konkrete ting, som vi andre der ikke arbejder i industrien ikke ved – både tekniske detaljer og noget om hvordan en teknisk ændring letter arbejdet og

på samme tid kan rumme nye arbejdsbelastninger. – Og samtidig ved de en masse fra fjernsynet om økonomi og konkurrenceevne, om billige skjorter fra Indien osv. Men i stedet for at disse forskellige erfaringer beriger og støtter hinanden, bringes til konfrontation og bearbejdning – så kører de parallel – og i dette anskuelige eksempel i to spor afhængig af i hvilken kommunikationssituation vi befinder os. I dagligstuen formuleres mere eller mindre klare borgerlige økonomiske tolkninger og personlige politiske vurderinger ind i hinanden. Nogle gange giver det slet og ret forvirring. Men der var også eksempler på individuelle overlevelsesstrategier som var klare nok. F.eks. en tidligere faglært, med mange jobs bag sig, som var sikker på at *han* da altid kunne klare sig i sit gamle fag. På kurset havde han talt stærkt for en militant kollektiv kamp! Og der var mange af arbejderne som derhjemme mente at det var nødvendigt at affinde sig med »udviklingen«. I kursussituationen formuleres en kollektiv indsigt, som er knyttet til den fagforeningsmæssige handlingsmulighed, og som afgrænser sig til arbejdsituationen. Derhjemme en individuel.

Jeg skal siden komme tilbage til både de pædagogiske og politiske implikationer af dette. Her vil jeg pege på den borgerlige offentligheds funktion: Den blokerer en række indsigter som knytter sig til produktionserfaringen. Noget af det har at gøre med selve opdelingen i forskellige sfærer og den sociale organisering af kommunikationen: Man snakker arbejde med sine arbejdskammerater, børn og fritid med sin kone og i fjernsynet snakker de om noget helt tredje, nemlig »samfundet« eller de politiske institutioner. Men noget af det har også at gøre med indholdet i det som siges: Nationaløkonomen taler om konkurrenceevne og investeringer ud fra den private kapitalists og den danske nationale kapitalers perspektiv (meget hurtigt sagt) – på arbejdspladsen opleves det som ufrivillige og uigennemskuelige forandringer af ens dagligliv. Det tilløb til erfaring af den teknologiske udvikling som ligger i opfattelsen af at man selv har produceret de værdier som investeres, og at teknologiske forandringer stort set truer en på brødet – kan kun formuleres i en særlig suboffentlighed som det faglige kollektiv udgør. Og den har slet ikke noget begreb i den borgerlige offentlighed. En journalist

ville bare blive forvirret hvis fagforeningens formand Holger Foss stillede sig op ved en overenskomstssituation og sagde »det er sgu da vores egne penge, så selvfølgelig vil vi ikke have de bliver brugt til investeringer som kan skade vores medlemmer«. Og dog er det denne bevidsthed om at være i sin gode ret, der gør at arbejderne i lyse øjeblikke ikke bare affinder sig med kapitalisternes ret til at skatte og valte også med deres liv. Men samtidig er det en bevidsthed om teknologisk udvikling som rummer sine begrænsninger: Der er jo *noget* rigtigt i den borgerlige offentligheds forståelse af teknologi som betingelsen for velstand. Det at arbejderne formulerer af en grund-erfaring med teknologi foregår inden for en arbejdsplads og inden for de handlemuligheder der ligger her betyder at den bredere samfundsudvikling og teknologiens samlede betydning ikke kan indreflekteres. Det kan den ikke fordi produktivitsudviklingens positive virkninger, velstandsstigningen, i et kapitalistisk samfund ikke fremstår som produkt af ens arbejde men som en egenkab ved ens løn eller ved de varer man kan købe for den. – Men da det er forhold som spiller en enorm rolle for den enkeltes dagligliv, betyder det at også det tilløb til en helhedsforståelse af teknologien som det faglige arbejde indeholder er sårbar. Når folk kommer hjem i sofaen foran flimmeren kommer de i tvivl ... de kan på den anden side godt se ...

Rigdommen på erfaringer afsætter sig ikke som *erfaring*, men som *modsnævningsfyldt bevidsthed*. I bogen om arbejderuddannelse brugte Negt begrebet »sociologisk fantasi« som betegnelse for evnen til at fastholde sammenhænge mellem *den konkrete oplevelse* af udbytning og undertrykkelse, som i hvert fald alle industriarbejdere har fra deres daglige arbejde, og *samfundsstrukturen*, og til at forestille sig at forholdene kan ændres.

Med begrebet *erfaring* udvikles en mere præcis forståelse af hvad det er som undertrykkes, og hvor vidtgående konsekvenser det har. Samtidig gøres interesseområdet bredere, idet den rettes mod vores alle sammens betingelser for at erfare vores eget dagligliv. I den borgerlige tænkning er erfaring det man ved fra *iagttagelse* – det er bl.a. det modsatte af fantasi af enhver art, herunder »teori«. *Negts erfaringsbegreb* er af en helt anden art: Det er betegnelse for en produktion

ativ bearbejdningsproces, hvor man bevidst bearbejder sin egen realitet med henblik på at gøre noget ved den. Det er ikke fri fantasi, men det er heller ikke blot afbildning, og det er ikke noget man bare har, det er noget man *gør* (hvis man altså kan komme til det). For der ligger en væsentlig anden præcisering allerede i eksemplet: *Rigdommen på enkelte erfaringer giver ingen erfaring i denne forstand*. Undertiden kan denne rigdom (informationsbombardement, sanseoverfodringen) nærmest stå i vejen for erfaring, men man bliver naturligvis heller ikke i stand til at erfare af at blive fri for disse indtryk. Med nogle ord kan man sige at *erfaringsprocessen* er en *aktiv, sammenhængsskabende, kritisk og skabende proces* – og den er *kollektiv*. Det samfundsmæssiggjorte menneske kan ikke erfare individuelt. – Erfaring er følgelig en proces og altid historisk bestemt. Der vil altid være forskellige erfaringer fordi der er forskellige positioner at gøre dem i. Der vil altid være ikke-integrerede sansedata og informationer som udgør »dobbelbevidstheder«, uklarheder, modsætningsfyldte handlingstilskyndelser osv. Nogle af dem er uvæsentlige, tilfældige. Andre er vigtige fordi de er »rester« af handlingstilskyndelser og oplevelser som livshistorisk er vigtige, men ikke realiserede. Og atter andre er vigtige fordi de er »rester« der skyldes blokering af erfaringsprocessen i forhold til bestemte oplevelsesområder, og ens viden om den.

Det er bl.a. i ordningen, tolkningen og »genopgravningen« af de vigtige af disse modsætninger, at muligheden for en *erfaringsudvikling* består i en undervisningssituation.

Begrebet erfaring i den Negt'ske betydning har for så vidt sin pendant inden for Leithäusers 'hverdagsbevidsthedsteori', der tidligere blev refereret til, nemlig: tematisering. Men ser man Leithäusers teori som en teori om vanskelighederne ved/forhindringerne for tematisering, så er denne ganske vist integrerbar i erfaringsbegrebet, det er blot kun *erfaringsblokeringen*, som findes behandlet. Når den danske forskning, som har arbejdet med begrebet f.eks. har søgt at videreudvikle teorien ved at anvende en forskningsmetode som *fremtidsværkstedet*, er det et forsøg på at bøde på netop dette.¹⁰ Fremtidsværkstedet er en ramme der søger at få mennesker som ofte i ekstrem grad – er ofre for det senkapitalistiske samfunds erfaringsblokering, til at tematisere deres fantasier om

alternativerne og mulighederne gennem en projektiv udvikling af utopier – dvs. at fremdrage deres mere eller mindre forkrøblede erfaring af sammenhænge gennem dens produktion af forestillinger om hvordan det kan blive/kunne være.

Hvad er det så der blokerer erfaringen?

Den primære blokering af erfaringen af lønarbejdet og udbytningen ligger i det som man kunne kalde det objektive skin: Det er en af marxismens teoretiske pointer, som meget stærkt skiller Negts erfaringsbegreb fra det borgerlige hverdagsprogs, at man ikke kan se virkeligheden umiddelbart.

Man kan se samfundets overflade, ikke dets væsen. Og hvad mere er: Der er et nødvendigt strukturelt betinget forhold mellem dette væsen og de fordrejede former hvori det fremtræder for ens sanser. Det er et nødvendigt, fra kapitalismens samfundsform uadskilleligt forhold, at arbejderne ikke kan se merværdien og derfor ikke kan se udbytningen. Det skyldes at produktionen gennemføres gennem byttehandlen mellem løn og arbejdskraft, og at arbejdskraften også for arbejderne er en vare. Det er ikke en produktiv evne, et potentiale, der kan skabe noget nyttigt. Det kan den nemlig kun når den er kommet under kapitalistisk anvendelse og kombineret med materialer og produktionsmidler – og så render kapitalisten med det frembragte, det viser sig først samfundsmæssigt for arbejderne som en vare. Udbytningen, det at arbejdskraften kan frembringe mere end den koster, og det at forskellen forvandles til kapital kan man kun se på resultatet, nemlig kapitalakkumulationen – f.eks. i form af maskineri der ændrer ens arbejdsbetingelser.

Det er heller ikke nogen tilfældighed når lønarbejderne i efterkrigstiden udviklede konsum som højeste mål i det individuelle liv, og som kollektiv strategi. Det er netop et resultat af at dette er den eneste form for behovsdekning, og den eneste form for tilegnelse af sit eget produkt som er samfundsmæssigt synligt: Højere løn, flere varer. At den eksplosivt stigende mængde af varer kunne være mindre værd, fordi produktiviteten var stærkt stigende, er helt usynligt. Den borgerlige offentligheds klassiske struktur hviler indholdsmæssigt på dette objektive skin, men den producerer det også: Den bekræfter, udfylder og sammenkitter de illusioner som er hele grundlaget for kapitalismens legitimitet – og den

bortensurerer de oplevelser som synes at modsige den. Trods alt dette forsvinder kapitalismens modsigelser ikke helt.

Det som netop har været karakteristisk for Negts analyseperiode, højkonjunkturen og den særlige tyske udgave af den, var at grundmodsatningerne – f.eks. mellem arbejdere og arbejdsgivere – næsten forsvandt fordi den hastige stigning i varekonsumen kombineret med fuld beskæftigelse næsten var nok til at gøre alle glade – som vi også kender det herhjemme. Det betyder ikke at nationaløkonomiens og den borgerlige politikks forsøg på at tale dem væk forsvinder i det øjeblik vi får krise og arbejdsløshed. Faktisk oplever vi jo i dag, at på trods af at disse modsatninger udspiller sig på samfundets overflade, er det muligt at fastholde et fælles ansvar for kapitalisternes ve og vel som dominerende ideologisk forståelse i Danmark. I højkonjunktursituationen var disse modsatninger betydelig bedre gemt. Men de var der. Og tilsvarende i dag selv for folk der har arbejde i ekspanderende brancher uden umiddelbare krisetegn.

Modsatningerne mellem hvad man har lyst til at arbejde med, f.eks. på baggrund af en faglig uddannelse, og hvad der er efterspørgsel efter, modsatningen mellem kroppens rytme og samlebåndets, behovet for at kunne overskue og styre sin egen arbejdsproces og industrialiseringens nedbrydning af arbejdet til rutinemæssigt, opsplittet tempoarbejde er alt sammen eksempler på at der inden for arbejdsprocessen gøres en masse iagttagelser som kun langsomt eller slet ikke formuleres. Ofte forstås de ikke som betinget af arbejdsprocessens formning under kapitalistiske betingelser – produktivitetsøgning og profitmaksimering – men som teknisk betingede – og evt. fortolkes de som mangelfuld tilpasningsevne hos en selv til arbejdets naturgivne krav. Det er disse erfaringer som opbevares i de mere eller mindre rudimentære kollektive erfaringsorganiseringer som udgøres af de faglige organisationer og det daglige arbejderkollektiv – og som på visse tidspunkter er blevet formuleret offentligt i forbindelse med arbejdsstræjke – således under strejkebølgen i 1968-69. Tilsvarende ligger der erfaringer med kapitalismens modsatninger i familien og privatlivet, men her med endnu ringere betingelser for at blive formuleret kollektivt og offentligt. Her tolkes de næsten ubegrænset som »personlige«, stoflige fejl/

misfunktioner ved en selv eller de andre, og da alle her befinder sig i et helt anderledes intrikat spil er chancen for at der kan ske en kollektivisering tilsvarende ringere. –

Hverdagsbevidstheds-begrebets kritiske potentiale består i at udpege nogle strukturer for tilpasning til den umiddelbart givne realitet, og bestemme dem som i grunden forsvarsprægede og selvundertrykkende. Erfaringsbegrebet er på en måde de en mere »håbefulde« kategori, som indbefatter forhåbningen om en kollektiv indsigt og autonomi. Men også det tager sit udgangspunkt i en kritik af de forhold som blokerer erfaringens mulighed. Men det er nok karakteristisk for Negts betragtningensmåde, og for det erfaringsbegreb som jeg har hentet her, at blokeringerne hele tiden ses som sammenvævet med betingelserne. Den borgerlige offentlighed er historisk betingelsen for den individuelle erfaring overhovedet, men begrænser den på bestemte måder. Fagbevægelsens funktion som »mod-offentlighed« og ramme for erfaring er knyttet til dens faktiske organisationsbasis inden for et kapitalistisk samfund: Arbejdslivet og de handlemuligheder som knytter sig til det. Den analytiske interesse retter sig mod de »steder« hvor erfaringens mulighed og blokeringen af den støder sammen.

Erfaringens mulighed

Man kunne så spørge hvor Negts optimisme kommer fra, hans stædige fastholden ved erfaringens mulighed og ved muligheden af at det kan nytte noget at arbejde med de udgrænsede erfaringer som ligger i dagliglivets konkrete områder, hans fastholdelse af et modstandspotentiale? Skyldes det historisk *hans* tilknytning til Socialdemokratiet, der jo som parti og ideologi må fastholde muligheden af inden for det borgerlige samfunds rammer at udfolde en frihed, et demokrati og en retfærdighed?

Er vi ikke blot med denne modsætning henne ved den borgerlige kulturkritikers basale humanisme: Mennesket er som kategori et frit subjekt, som former sin egen eksistens og hvis vi for tiden er gjort til trælle så har vi dette menneskebillede som ideal. I en utopisk tænkning hvor »tider skal komme« hvor dette frie subjekt skal udfolde sig?

Nej, det er vi ikke – naturligvis. Og det drejer sig netop om dette at mennesket ikke er en abstrakt kategori. Det som bl.a. gør Negts begrebsramme så vigtig er at han sammenkæder det samfundsmæssige – de sociale strukturer – med det psykiske niveau – og at han forbinder objektive livsbetingelser med subjektiv tydning og bearbejdning.

Jeg vil gå en lille omvej for at forklare hvad der ligger i dette.

Erfaringen som aktiv proces er ikke en affotografering af den omgivende virkelighed sådan som erfaring er i en borgerlig empirisme. Det er en perception som allerede i sit udgangspunkt er selektivt, bestemt af tidligere erfaring, og en bearbejdning, opsummering i en bevidsthed om hvordan verden hænger sammen, og i en livsstrategi – dvs. en opfattelse af praksismuligheder, af hvordan det kan lade sig gøre at leve sit liv. Dette er ikke en rent kognitiv proces, hvor man generaliserer, sammenholder informationer, nuancerer osv. – og derved frembringer et system af udsagn. Det er heller ikke blot en samfundsbestemt proces, hvor man danner de bevidstheder som er »socialt praktisable«. Når vi i eksemplet med bryggeriarbejdernes »dobbelbevidsthed« omkring teknologiudvikling kunne vise en sådan tilsyneladende sammenhæng mellem forskellige livsfærer (arbejde/hjemme) og de dertil hørende offentlighedsrum (arbejderkollektivet/den borgerlige offentlighed) – og en bestemt modsætningsfyldt erfaring – så er det i virkeligheden et »heldigt tilfælde«. Heldigt for os fordi det anskueliggør og gør umiddelbart tilgængeligt nogle modsætninger i erfaringsprocessen som oftest er skjult både for en selv og for en mere eller mindre udenforstående iagttager/interviewer.

De fleste af erfaringsprocessens bearbejdningsprocesser regår for psykisk set lukkede døre, og frembringer entydige bevidstheder og livsstrategier – mens modsætningerne forbliver indre-psykiske. De behøver ikke at være utilgængelige eller usynlige – men de kan være stærkt fortegnede/camouflerede og kun tilgængelig for tolkning.

I modsætning til megen socialpsykologi som forsøger at forstå psykiske reaktioner i lyset af sociale betingelser gennem direkte rammesætning/påvirkning opererer dette erfaringsbegreb med en forestilling om at psyken har sit eget relativt

selvstændige liv, og at menneskers livshistorie ikke udelukkende har betydning for deres nuværende erfaring gennem deres bevidste »erfaringer«, synspunkter osv. Denne opfattelse henter Negt fra den venstrefreudianske tradition som jeg kort omtalte tidligere i kapitlet. Det er helt afgørende for forståelsen af den måde erfaringsbegrebet bruges på. Så bliver afstanden til den borgerlige erfaringspædagogik og en dagligsprøglig brug af begrebet erfaring ganske stor, selv når der i en praktisk pædagogisk fremgangsmåde kan være stor tilsyneladende overensstemmelse (mere herom i kap. 4).

Negt repræsenterer imidlertid også en særlig position i forhold til den venstrefreudianske tradition. Til dels ligger dette bag forskellen til hverdagsbevidsthedsteorien, som ellers har den samme psykoanalytiske tradition i grundtræk bag sig. Til dels har det netop at gøre med noget centralt ved erfaringsbegrebet, nemlig at det både er funderet i den relativt selvstændige indre-psykiske struktur og på det socialt-kulturelle niveau.

Jeg har allerede fremhævet at hverdagsbevidsthed er en formel kategori, mens erfaringsbegrebet er indholdsmæssigt. Jeg har også peget på at forståelsen af personlighedsdannelsen bliver anderledes når man tager udgangspunkt i de sociale forandringer som den foregår under. Men forskellen ligger også i opfattelsen af hvad der egentlig er subjektivitetens grundlag.

Venstrefreudianernes orientering mod de psykiske beskædigelser har nok i en række tilfælde betydet at kapitalistiske samfundsforhold har fået lov at stå som en lovlig modsætningsfri blok i disse analyser. En tilspidsning af dette teoretiske og politiske problem kan man sige ligger i at modsætningen »social realitet – drift« næsten bliver lig med »kultur-natur«. En del af de forskere som ellers er nært beslægtet med Negt undgår efter min mening heller ikke denne tendens.¹¹

Alfred Krovoza, som Leithäuser m.fl. refererer til, og som herhjemme hører til de mest anvendte forlæg for forståelsen af den moderne socialisations karakter, ser det fundamentale grundlag for menneskets *modstand* mod forarmelse og repressión i at vores *naturlige* livsprocesser forløber i andre rytmer og former end dem som det moderne hverdagsliv tilbyder.

der, og at vi også historisk, traditionsmæssigt bærer erfaringer som ikke lader sig indpasse i dette. Derfor er der grænser for den mulige underordning af sociale og psykiske processer under en kapitalistisk formning af vores liv.

Fra marxistisk side er også Negt blevet kritiseret for at tænke »dobbellogisk«: for at operere med en opfattelse af at samfundet og menneskene på den ene side struktureres af en samfundsmæssig logik, nemlig *kapitalens*, som tenderer imod at underlægge sig alt samfundsmæssigt liv, herunder at indtage stadig mere omfattende livsområder, og gribe stadig mere formende ind over dem – f.eks. ved også at forme mellem menneskelige relationer i de mest intime sammenhænge. På den anden side er naturbaseret brugsværdilogik, som er menneskenes og tingenes (og dyrenes for den sags skyld) ikke-samfundsunterlagte stofflige udfoldelseslogik, deres »natur«.¹²

Som nævnt mener Negt også at erfaringsprocessen og den subjektive udfoldelse i det hele taget har et naturgrundlag, er udfoldelse af nogle potentialer. Men Negt formulerer klarere end de fleste i denne venstre-freudianske tradition en forestilling om at behov og psykiske kræfter i det hele taget er socialt og historisk *frembragte*, at de *udvikles* samfundsmæssigt. De behov som et kapitalistisk samfund deformerer og undertrykker, er også frembragt af det selvsamme samfunds udvikling. Kapitalismens civilisationseffekt består ikke kun i, gennem kapitalens omformning af arbejdsprocessen, at øge det menneskelige arbejdes produktivitet (samtidig med at det i sig selv gøres mere og mere umenneskeligt i sin form) – men også i samfundsmæssigt at udvikle menneskelige behov og historisk specifikke former for driftsudfoldelse som ikke før var til stede. I virkeligheden hænger denne opfattelse nøje sammen med Negts forankring i Marx' kapitalismeanalyse: Merværdien forudsætter lønarbejdet, lønarbejdet forudsætter lønarbejderen, lønarbejderen må reproducere sig selv: Det er den indbyggede nødvendighed i det som også er en historisk realitet: At det kapitalistiske samfund frembragte de frie rum i intimsfæren/privatlivet som Negt kalder »blokken af virkeligt liv«, og at det kapitalistiske samfund for det store flertal af befolkningen har betydet en uhyre stor udvikling af behov og af mulighed for at tilfredsstille dem.

De teoretiske konsekvenser af denne opfattelse vil vi lade ligge her – selv om de er aldeles vidtrækkende, jf. diskussionen om »dobbeltheden«. Men de politiske er også vigtige: De handler om forskellen på nostalgi eller desorganisering, tilbagetrækning til endnu eksisterende refugier af »naturligt« funktionerende sociale og psykiske sammenhænge – over for f.eks. Negts offensive, socialt organiserende politikopfattelse.

Det spørgsmål som socialisationskritikken og den bredere kultur- eller civilisationskritik som står på venstrepsykoanalysens og Frankfurterskolens grund stiller – og som stadig er præcist – er: Er det kapitalistiske samfunds udvikling i de seneste årtier ikke ved at underlægge sig dette frie rum, på en måde der betyder en reel destruktion af et menneskeligt livsgrundlag gennem en nedbrydelse af socialisationsprocessen, og dermed af betingelserne for udvikling af subjektivitet og erfaringssevne?

En del af socialisationskritikken, og også analysen af hverdagsbevidstheden fremdrager træk som peger i den retning: Subjektivitetens basis i fungerende menneskelige miljøer indskrænkes og gennemstruktureres, vores bevidsthedsliv underlægges defensive hensyn eller reduceres til et regressivt drømmearbejde. Vores fantasi, i betydningen evnen til at forestille os en anden virkelighed bliver bundet i denne regression af en aggressiv kapitalistisk bevidsthedsindustri osv.

Men jeg tror stadig det er et godt *spørgsmål*, men et ufuldstændigt grundlag for svar. Vi må rundt ad det samfundsmæssige niveau også. Den materielle og kulturelle frisættelse er også en åbning for nye former for subjektiv udfoldelse. Problemet bliver: Hvad kan de bruges til? Hvilke tolkningsmuligheder og udfoldelsesmuligheder står åbne? Erfaringens mulighed er ikke kun en psykologisk, men primært en social eller politisk. Hvilke handlemuligheder foreligger, hvordan organiseres vores erfaring af virkeligheden. Det bliver man til gengæld ikke optimist af.

Jeg vil gerne igen inddrage et eksempel.

Produktionsoffentlighedernes tematisering af psykisk centrale erfaringsrum, som før ikke havde nogen offentlighed, går hånd i hånd med en medieteknisk udvikling, som giver den medierede erfaring (næsten) samme sansesekvalitet som

vores »egen« deltagelse kan give. Den omfattende mediebrug betyder at erfaringen er en sammenfiltret tolkningsproces, hvori konkret sansning, struktureret gennem vores livshistoriske tolkningsberedskab, og mediernes fiktions-virkelighedsbillede indgår med næsten samme ansukkelighed.

Hvis vi samtidig ser på hvilken rolle medierne, især TV, spiller som organisatorer af og kriterier for virkelighed i vores hverdag, så er det åbenbart, at de klare grænser i denne realitet er væk/udviskede og gennembrudte, og at vores mulighed for at gøre kollektiv erfaring er bundet ind i medieringen og den middelbare erfarings betingelser. Og produktionsoffentligheden er, samtidig med at den perforerer nogle af de indholdsmæssige udgrænsninger i den borgerlige offentlighed, forbundet med en medieteknisk udvikling som giver den medierede virkeligheds erfaring en ganske anderledes sansesekvalitet, end før, hvor man måske kunne trække et skel mellem en umiddelbar erfarings sanseligt konkrete kvalitet, og en middelbar erfarings verbale og abstrakte kvalitet.

For en klarheds skyld betyder dette ikke, at den ikke-medierede virkeligheds erfaring, den direkte sansning, på noget tidspunkt har været umiddelbar i betydningen ubørt af eller ikke-struktureret af sociale betydningsstrukturer.¹³ Medierstrukturen sammenvæver realitetsniveauer og symbolforarbejdningssniveauer, så den kvalitative forskel mellem »deltagerens erfaring« og »observatørens erfaring« udviskes. Omvendt gøres en lang række af vores direkte sansninger efterhånden i sociale strukturer, hvor vi i kraft af serialisering og fremmedbestemthed nærmest er »observatører«, hvor fornemmelsen af subjektiv deltagelse er svækket til nærnulpunktet. I det omfang det sker er vores mulighed for »realitetskontrol«/restriktionen på vores fantasimæssige bearbejdning også blevet mindsket – hvilket igen åbner en bred bane for produktionsoffentlighedens indbrud i vores virkelighedsfornemmelse og symbolbearbejdning.

I radikaliseret form er dette konsekvensen af de offentlighedsstrukturelle forandringer som Negt og Kluge indkredser.

I hvilken grad disse mediebårne tolknings- og betydningsmuligheder faktisk slår igennem, ja det afhænger af en del andre forhold: Hvilke andre tolkningsmuligheder der er til stede? I hvilken grad sociale og menneskelige sammenhænge

forarnes følelsesmæssigt og producerer angst, med deraf følgende forsvarsreaktioner? I hvilket omfang den frisatte subjektivitet har sociale handlingsmuligheder at udfolde sig i. Osv.

Det stiller spørgsmålet om vores evne til at gøre erfaring på en anden og mere kompleks måde: Som et spørgsmål om sociale strukturers indholdsmæssige indgriben i/sammenhæng med det intensiverede tolkningsarbejde som den kulturelle frisætning har muliggjort/kræver, og som de ændrede virkelighedsbetingelser kræver.

Det forekommer mig at være en *teoretisk* mere tilfredsstillende måde at begribe disse sammenhænge på. Men den har også andre konsekvenser: Den stiller nemlig spørgsmålet om erfaringsmulighed som et politisk og pædagogisk problem. Nemlig som et spørgsmål om at organisere de sociale betingelser for at den frisatte subjektive udfoldelse faktisk kan få karakter af erfaring og fremadrettet fantasi, i stedet for hverdagsbevidsthed og regressiv angstforebyggelse.

2.4. Erfaring og voksenundervisning

Jeg håber at dette kapitel har tydeliggjort – om ikke andet – hvorfor jeg mere interesserer mig for om undervisning kan bruges til erfaring, end det modsatte som plejer at blive stillet som erfaringspædagogisk problem: At bruge deltagernes erfaringer til undervisningen.

I bedste fald betyder det at voksenundervisning kan indgå i den proces som transformerer den rigelighed på hverdagslivs-erfaringer til erfaring: en realitetsforståelse, en subjektiv retning i sin omgang med denne virkelighed, forestillinger om hvor man vil hen.

Det skulle også gerne være klart at undervisningens mulige rolle i så henseende er meget ydmyg. Selv om vi i efterkrigstidens konkrete historiske udvikling kan se en styrkelse af sekundære socialisationsprocesser og en relativ svækkelse af de primære socialisationsinstanser i familien og det umiddelbare miljø, så er det ikke det samme som at undervisning har fået en sikker og central betydning. Men det ligger også i forlængelse af de mere teoretiske diskussioner af erfaringsbegrebet, at det er et spørgsmål om *kamp*, om en almen kamp omkring livsformer og demokratisering, og en mere specifik

offensiv indsats for at organisere en erfaringsproces før den (des)organiseres kapitalistisk.

Voksenundervisning kan for mig at se fremdeles spille en rolle i menneskers erfaring.

Det kræver imidlertid at voksenundervisningen indenfor alle områder, ikke kun den almene, forholder sig til de helt grundlæggende orienterings-problemer, problemer med at udfolde sig subjektivt som synes at tårne sig op på godt og ondt. Godt fordi der åbner sig nye muligheder og stilles nye krav. Ondt fordi destruktionen af tidligere kulturelle sammenhænge ikke uden videre skyldes dannelsen af nye.

Jeg vil gerne give et par eksempler på hvordan jeg mener voksenundervisningen mere specifikt kan forholde sig til dette, og prioritere det hensyn at bidrage til erfaringsdannelse i stedet for det modsatte.

De to største udfordringer til vores evne til subjektiv erfaring er måske følgende – og de hænger sammen:

– opløsningen af sociale og kulturelle fællesskaber, og et krav om selv at skabe sin egen socialitet uden objektivt givne, sammenhængende systemer at starte med

– en accelererende forekomst af det som jeg med et billedlån kaldte tyveri af erfaring – dvs. samfundsmæssiggjort viden og erfaring som organiseres uden for os og står over for os som fremmed magt.

Vi har mange andre store problemer, men det er et par af dem som har noget at gøre med undervisning. For at tage det sidste først: Den menneskelige erfaring skal forholde sig til en tiltagende volumen af menneskelig erfaring som er stjålet, gjort til maskiner og ting, og nu forsøger at overtage vores egen erfaringsproces for os. Datateknologien og underholdningsindustrien først og fremmest, men ny teknologi og fan-tasi og følelser som er lavet til varer og vareæstetik i al almindelighed.

At forholde sig til disse udfordringer består *ikke* i at konkurrere med underholdningsindustrien om fritidskulturelle markedsandele. Det kan man slet ikke – eller rettere: Det vil betyde at markedsandelen bliver en sociologisk indikator for en bestemt side af samfundsudviklingen. Det består snarere i at bidrage til en udvikling af kollektive, subjektive sammenhænge, som kan gøre underholdningsindustriens produkter til det de er, nemlig varer med en brugsværdi som folk bruger

efter behov og kontrollerer selv – og ikke en overmægtig, følelsesmodellerende, mystisk størrelse. Det kan meget vel inkludere at undervisningen også godt kunne være mere underholdende og spændende for nogle flere mennesker.

Næsten ligeså med den ny teknologi, som nok mindre entydigt fremtræder som en fjende, men som dog følelsesmæssigt byder de fleste undervisere, folkeoplysere m.v. imod. Her drejer det sig heller ikke om at konkurrere – men heller ikke om at indgå i fremmedgørelsen ved at stille sig til tjeneste med indføring, retfærdiggørelse og betjeningsvejledning på den ny teknologis præmisser. Både i forbindelse med datateknologien og i forbindelse med den mere »traditionelle« teknologiuudvikling inden for produktionen, er der brug for hjælp til at opbygge både orienterings-, videns- og organisatoriske forudsætninger for at det kan være brugerne som definerer den ny teknologis anvendelse, og tilegner sig den i dette ords egentlige forstand. Det implicerer ganske givet både praktiske dataanvendelseskurser og bredere oplysningsvirksomhed. Men når man – med rette – tager udgangspunkt i at den ny teknologi både rummer farer og muligheder, så gælder det om at være dem der definerer deres udformning og anvendelse.

I begge tilfælde peger problemet hen på sammenhængen med det første punkt: Nedbrydningen af sociale og kulturelle fællesskaber.

Hvor voksenundervisningen tidligere kunne stå på et klasse- og gruppemæssigt grundlag som forenede visse træk af erhvervs-, reproduktions- og organisationserfaringer, og ud fra dette grundlag søge at organisere en fælles kultur, herunder undervisning og oplysning – der er vi med efterkrigstidens udvikling som udgangspunkt i en radikalt anderledes situation, hvor der knap gives et sådant samlende udgangspunkt med bare nogenlunde gyldighed for alle sider af den enkeltes liv, og med nogen social eksistens. Eller man kan sige: Det er ikke et samlende *udgangspunkt*, men kan kun være en *utopi*.

Så meget desto mere er der grund til at grave hvor man står – at arbejde utopisk inden for *alle* de sammenhænge hvor folk i øjeblikket befinder sig og derfor bl.a. også deltager i den undervisning som hører til den pågældende livssammenhæng med dennes begrænsninger.